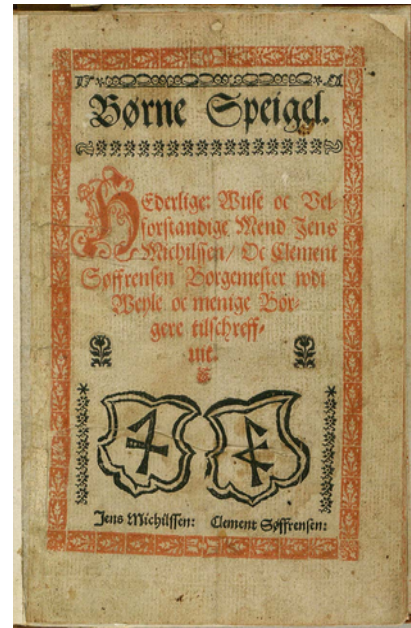

Med Hackebred, Tromper oc gier at klinge*

af Mogens Friis

Med udgangspunkt i ovenstående linie fra Vejle-rektoren Niels Bredals børneopdragelsesbog *Børne Spiegel* fra 1568 vil jeg forsøge at afdække, hvad musikinstrument-betegnelsen *trompe* i denne sammenhæng betyder. Min tese er, at ordet her optræder i betydningen lut. Jeg vil undersøge, om der kan være en overensstemmelse og begrundelse i tolkningen af denne betegnelse gennem en sammenligning med de øvrige eksempler, jeg har registreret vedrørende brugen af dette ord. Det drejer sig om 41 eksempler (bilag 1)¹ fra skriftlige danske kilder fra midten af 1400-tallet til midten af 1600-tallet. Kildematerialet, der ligger til grund for undersøgelsen kommer fra ordbøger og regnskaber samt tekster fra bl. a. oversættelser, omtaler og referater.

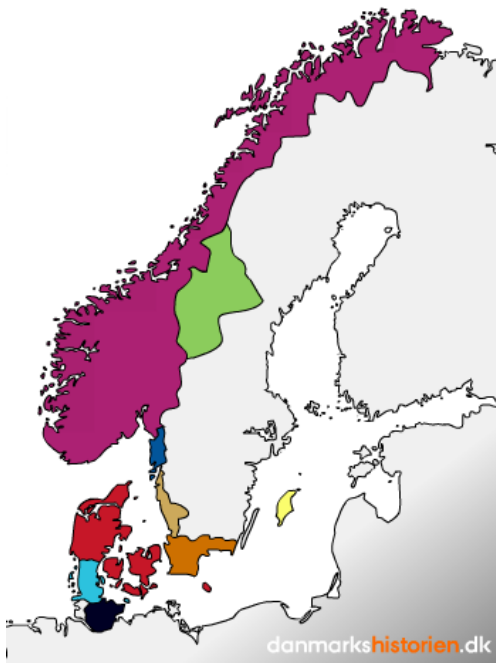
Der kan med tiden muligvis dukke flere eksempler op, men jeg mener, at det kildemateriale, på hvilket jeg bygger min undersøgelse, er tilstrækkeligt til at kunne bekræfte denne antagelse.

Niels Bredal *Børne Spiegel* 1568

Undersøgelsen omfatter også optegnelser og notater i de omkringliggende lande Sverige, Tyskland samt Nederlandene og Frankrig, hvor ordet har eller kan have haft betydningen lut.

Til sidst vil jeg forsøge at redegøre for ordet *Trompes* mere generelle betydning organologisk set, ligesom ordet vil blive behandlet set ud fra en etymologisk vinkel med et bud på en sammenhæng i dets forskellige betydninger.

Det danske område omfattede i den undersøgte periode også hertugdømmerne Slesvig - Holsten (1460 - 1864), Norge (1380 - 1814) samt følgende områder af det nuværende Sverige: Bohuslän (1380 - 1658), Skåne, Halland og Blekinge (1360 - 1658), Jemtland - Hejredalen-Särna (1380 - 1645) og Gotland (1361 - 1645)

(Copyright: danmarkshistorien.dk.
Gengivet med tilladelse)

Trompen i leg og spil

I *Børne Spiegel*, der på rimede vers indeholder formaninger om børns opdragelse, nævnes

¹* I forbindelse med arbejdet med dette manuskript vil jeg gerne sige hjertelig tak til Ole Kongsted for opmuntring, oplysninger, henvisninger og gennemgang af stoffet og til Henrik Jørgensen for hjælp og diskussioner vedrørende de gamle tekster, samt til Nina Bendix for gennemlæsning. Manuskriptet i den foreliggende form er naturligvis mit eget ansvar. Efterfølgende vil eksempler fra bilag 1 kun blive omtalt som eks. 1 o.s.v., hvorimod eksempler fra øvrige bilag vil hedde f. eks. B2, eks. x.

også, at de "stundom" må lege, og hvad det er, de så leger med. Og det er ikke bare *skudsten, trild og top*, men også *Hackebred/ Tromper oc gier*.

*¶ Børn Skulle icke alle tide forbiindendis at lege/
Men maa stundum seg forløfte oc vederquege.
Med Skudsten/ Bold/ Trild oc top/
Med Klode oc Keile/ løbe oc hop.
At sunge/ quæde/ danze oc springe/
Med Hackebred/ Tromper oc gier at klinge.*

Fra Niels Bredals *Børne Spiegel*, Mads Vingaard, København, 1568

Verset handler om børns leg og spil. Begge ord: *leg* og *spil* har dobbelt betydning. Det ene er noget, man gør af lyst og for sjov og det andet noget, der kan være af lyst, men også noget, der kan ligge en større grad af seriøsitet bag. Man leger med klodser og dukker, man leger tavlebord, og så kan man lege på et musikinstrument.² Vi kender det i f. eks. *strengeleg*, og i denne betydning er man, hvis man er voksen, en *Leikarar*, en leger – det nordiske ord for en musiker i middelalderen. Med dette at spille forholder det sig på samme måde: man kan spille ludo og fodbold, og man kan spille violin og fløjte. Her er man i det sidste tilfælde en spillemand – *Spielmann*, et tysk låneord, der i slutningen af 1400 – tallet fortrænger legerbetegnelsen. Der leges altså i teksten med legetøj og musikinstrumenter i begge ordets betydninger.

Man kan ikke heraf slutte, at disse børneinstrumenter kun har været legetøjsinstrumenter. Nogle af dem kan have været så gode, at de har egnet sig som undervisningsinstrumenter. Om børns instrumentalundervisning hører vi i en tilsvarende opdragelsesbog af Rasmus Hansen Reravius: *Vnge Karlis oc Drengis Spiel* fra 1571, der er en dansk oversættelse af tyskeren Georg (Jörg) Wickrams *Des jungen Knaben Spiegel* fra 1554. I Reravius' udgave fortælles, at den ædle Marina lod ... *opføde sine kiere Børn oc deylige Døtter i subtilige konster/ oc Quinde arbeide/ hun lod dennem ocsaa lære oc saare konstelige vnderuise paa Harper/ Clauicordia/ oc Simphonier*³/ paa det at de stundem kunde vederquege deris sind/ oc fly onde tancker...

I den musikglade Ludvig Holbergs *Jule - Stue - Comoedie udi een Act* fra 1724 er der gaver til både leg og spil. Og selv om det lyder ... *Gir jer tilfreds Børn lille! nu har I faaet Dukke - Tøi at spille med* ..., så er kommentaren til Peers gave, at han ... *skal have Fiolen, thi jeg troer at der skal blive en Spillemand af ham* ...⁴ Her er Peers instrument ikke nødvendigvis kun legetøj i moderne betydning.

Ud af de tre instrumenter *Hackebred/ Tromper oc gier* fra Bredals vers er de to umiddelbart identificerbare. Et *hackebred* eller hakkebræt er et musikinstrument, hvis metalstreng anslås med to lette metalhamre eller trækøller.⁵ Instrumentet var meget benyttet i middelalderen og renæssancen og bruges i dag stadig i flere af de østeuropæiske lande, ligesom man kender det i Indien og Kina. Hakkebrættet er nu også ved at vinde indpas i flere af de orkestre, der benytter sig af såkaldte periodeinstrumenter. *Gie* eller *gige* (tysk Geige) er de første danske benævnelser for violinen.

For det tredje instruments vedkommende – *trompe* – er betegnelsen mere problematisk. Umiddelbart leder ordet tanken hen på trompet eller tromme, og opslag i bl. a.

² *Musiken hun og vel forstaaer, | Ja leeger intet mindre | Paa Luth, Kitar, Klaveer, Mandor.* Reenberg 1769, I, s. 76. (Oplysning fra ODS).

³ Hvor *clauicordia* entydigt er et clavichord, står symfoni i middelalderen for en drejelire og i den betydning optræder det første gang i 1155 (Eitschberger 1999, s. 85 - 86). Senere er symfoni synonym med clavichord, men kan også, som det må være her, en spinetype.

⁴ Holberg 1969 - 71/1724, s. 156 - 157.

⁵ Kommer fra det tyske *Hackbrett, eine in der Regel trapezförmige Abart des Psalteriums, deren Saiten nicht gerissen, sondern mit zwei kleinen Hackenstäbchen oder Klöppeln geschlagen werden* ... Sachs 1964, s. 173.

Curt Sachs' *Reallexikon der Musikinstrumente* fortæller da også, at *tromba/trumba* betyder trompet, at *trompe* er en gammel fransk betegnelse for horn, valdhorn, og at *tromp* betyder jødeharpe.⁶ Sachs kobler det også sammen med instrumentet *trumbscheit/tromba marina/trompet marina*, også kaldet *nonnegeige* – et enstrengt instrument med en klang, der minder om den tidlige trompets. Samme kobling foretager Hortense Panum i *Middelalderens Strenginstrumenter*⁷ om dette instrument, som man også har benyttet i Danmark.⁸

De tre instrumentbetegnelser indgår i et vers, hvor versefødder og rim er vigtige. Men i den periode, hvor *Børne Spiegel* blev skrevet, prioriterede man også orden og systemer. Og ud fra den vinkel passer trompen i betydningen lut betydeligt bedre end trompet eller tromme. De tre omtalte instrumenter er så alle strenginstrumenter og tilhører samme organologiske familie, og samtidig repræsenterer de tre forskellige typer af denne familie, nemlig dem man slår, knipser eller stryger.

Bredals *trompe* vil jeg vende tilbage til senere, når jeg har gennemgået de øvrige 40 eksempler og undersøgt tolkningens sikkerhed/usikkerhed set i forhold til betydningen trompet eller tromme.

Trompen i danske leksika og ordbøger

Man kunne forvente en lut-tolkning af ordet i strenginstrumenternes danske "bibel", Hortense Panums *Middelalderens Strenginstrumenter og deres Forløbere i Oldtiden*, men i dette tre binds værk (I 1915, II 1928 og III 1931), der stadig er et af de mest komplette vedrørende dette emne, omtaler hun intet strenginstrument med betegnelsen *trompe*. Det tætteste hun kommer ordet, er i forbindelse med den før omtalte *trompet marina*. Og det kan undre, at hun ikke i bind III har trompen med som strenginstrument, for allerede i 1924 var hun medudgiver af *Illustreret Musikleksikon*, hvori man ved et opslag om Trumpe får oplyst følgende: Trumpe (tysk), 1) *Mundharpe*; *trumpen*, at spille paa Mundharpe. – 2) Moths Ordbog skriver: »T.[rumpe] kaldes en *Lut*; at *trumpe* er at lege på *Lut*«. ⁹ Dette viser, at hun har haft kendskab til trompe i lutbetydning allerede før udgivelsen af bind to af hendes store trebindsværk.

De første danske oplysninger fra nyere tid, der forbinder trompen med et knipseinstrument af lutfamilien, stammer fra Angul Hammerich, der i sin *Dansk Musikhistorie* indtil ca. 1700 fra 1921 nævner instrumentet i forbindelse med et digt om Frederik II's kroning, ligesom han også omtaler tre *trombeslaaere* registreret i Christian III's Rentemesterregnskaber. Hammerich konkluderer: *Jeg skulde derfor tro, at der med den nævnte Betegnelse "Tromper" er ment det ældgamle Luthinstrument "Tanbura"*,¹⁰ *der endnu findes i Brug i Orienten*.¹¹ Begge disse kilder vil blive behandlet senere under eks. 28 og eks. 19 og 20.

Blandt de væsentligste og mest sikre kilder til trompe i betydningen lut er de latinsk - danske ordbøger fra 1561 til ca. 1700. Jon Tursen *Vocabularivs* 1561 (eks. 21), Henrik Smith *Libellus Vocum Latinarum* 1563 (eks. 22), Poul Nielsen Hingelberg *Vocabulorum variorum expositio* 1576 (eks. 29), Mads Pors *Nomenclaturis romanis, recens Danice factis Liber* 1594 (eks. 31), Poul Jensen Colding *Etymologicum Latinum* 1622 og 1626 (eks. 35 og 36). Her optræder ordet i forbindelse med oversættelser af *testudo* til *trompe* dækkende *lut*. Både det latinske *testudo*¹² og det græske *cheli* betyder skildpadde og blev benyttet som betegnelse

⁶ Sachs 1964, s. 393, 395 og 397.

⁷ Panum 1928, II del, s. 66 - 74. Her oplyser hun s. 72, at *Trumbe* betyder *Trompet*.

⁸ Om de danske instrumenter se <http://www.levendemusikhistorie.dk/instrumenterne.html> under *Nonnegeige*.

⁹ Panum 1924, s. 711.

¹⁰ Ifølge Sachs 1964, s. 375 er *tanbûra* en mindre udgave af den langhalsede persisk - arabisk - kurdiske lut med klangkasse af træ.

¹¹ Hammerich 1921, s. 120 - 121. Hammerich har ingen omtale af trompe i sin bog *Musiken ved Christian den Fjerdes Hof*.

¹² Er også betegnelse for en bestemt formation benyttet af den romerske hær, hvor skjoldene dækker både fra siderne og oppe fra. Afbildet bl. a. på Trajan - søjlen 2. årh.

for romertidens lyretype med buet bund. Ordene har så gennem tiden fået betydning til lut, der ligeledes har denne buede bund blot fremstillet af træspåner.

Den første egentlige danske ordbog – Matthias Moths ordbog – blev indsamlet mellem 1686 - 1719. Den blev aldrig udgivet, men ligger i dag indscannet på nettet. I den bliver trompen i betydning lut nævnt flere gange (eks. 40).

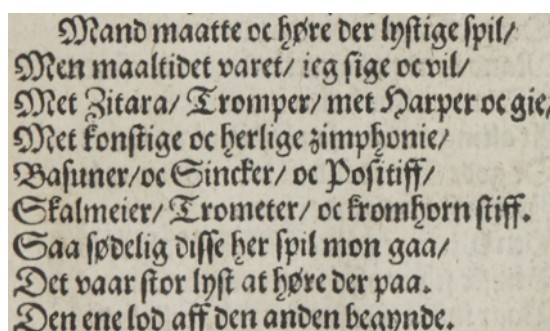
Endelig skal der gøres opmærksom på, at der i hverken danske eller udenlandske luttabulaturer er fundet betegnelsen TRo/uMbpE.¹³

Trompe versus trompet

På Christian IVs tid omtales trompeten flere gange i hans breve med stavemåder som ... *trommeterstolen udi ridderstuffuen skall fløttis ... og ... en trummeter stoll offuer dørren udi samme sall ... skall uerre saa stor, att derpaa kan staa 24 trummeter...*¹⁴ Men man finder også andre stavemåder fra tiden som *TROME/iTTER*, *TRo/uMPETER*, *TRUMMi/e/yTTER*, *TRu/vMETER*, *trwmpitter*, *thrompetter* eller *drommetere*, som trompetblæserne kaldes ved Frederik II's hof i 1559.¹⁵ Hvad der er fælles for stavemåderne, er, at bogstavet *t* indgår i sidste stavelse i dem alle.

At betegnelsen trompe ikke kun er en anderledes stavemåde for trompet fremgår af forskellige kilder fra samtiden, hvor både betegnelsen trompe og trompet optræder i samme omtale. Det fremgår tydeligt af en instrumentopremsning i en digterisk beskrivelse på vers fra 1574 af Reravius om festen efter Frederik II's kroning 1559 (eks. 28).¹⁶ Heri lyder det ... *Mand maatte oc høre der lystige spil ... Met Zitara/ Tromper/ met Harper oc gie/ Met konstige oc herlige zimphonie/ Basuner/ oc Sincker/ oc Positiff/ Skalmeyer/ Trometer/ oc kromhorn stiff...*¹⁷

Reravius' omtale af
instrumenterne fra
Frederik II's kroning

I forordet til kroningsbeskrivelsen kan man læse, at ... *ieg [Reravius] selff begge Kroninger [Frederik II's og Dronning Sophias] seet oc antegnet haffuer/ oc aff andris scriffter colligeret [samlet]/ som E: K: M: Kroning tilforn haffue ladet paa Latine oc Tytske udgaa ...*¹⁸ Reravius har, som det ses, selv overværet Frederik II's kroning, og som det fremgår også haft kendskab til andre beskrivelser af denne.¹⁹

En undersøgelse af de latinske omtaler af kroningen viser, at der er to, som Reravius har haft mulighed for at læse. Det drejer sig om Johannes Sacerides ... *Historia de Coronatione ... Friderici ...* fra 1559 og Hieronimus Hosius/Osius ... *Coronatio Inclyti ... Friderici ...* fra 1560.²⁰

¹³ Bl. a. Jacquot 1958.

¹⁴ Bricka 1969, bd. II, s. 339 og Bricka 1878 - 1880, s. 148.

¹⁵ Overskou 1854, s. 67.

¹⁶ Rasmus Hansen Reravius *Stormectigste Frederichs den Andens/ Danmarckis/ Norgis/ Vendis oc Gottis Kongis: Oc Stormectige Førstindis/ Frue Sophiæ Beggis deris Kronings oc Brøllups Historie paa Danske Rim bescreffuet*.

¹⁷ Reravius 1574, s. 142 (<http://eeb.chadwyck.co.uk/>). Også citeret af Urup 2007, s. 353 og Overskou 1854, s. 67 - 68.

¹⁸ Reravius 1574, s. 12. Om omtaler af Frederik II's kroning, se Skovgaard - Petersen 1992, s. 38 - 39.

¹⁹ Se Skovgaard - Petersen 1991, s. 19 - 20.

²⁰ Skovgaard - Petersen 1991, s. 19 - 20.

Hos Sascrides findes en beskrivelse i digteriske vendinger på heksametre, hvor også musikken ved festen efter kroningen omtales ... *Magna cohors tuba magnifico sonat incita cantu, tympana pulsantur, plectro organa suaue resultant, Bombarde prægrande sonant, & gaudia clamant* ...²¹ Her er det nærmeste, vi kommer trompen *plectro organa suaue resultant* (vellydende knipset instrument).

I Hosius' latinske omtale af kroningen er der ingen angivelse af instrumenter ved den efterfølgende fest. Heller ikke i den tyske kroningsbeskrivelse,²² som Reravius henviser til, nævnes musikken ved den efterfølgende fest på slottet. Det drejer sig om Hieronimus Hosius' tyske version *Beschreibung der Königlichen krönunge geschehen zu Kuppenhagen Anno 1559 den 20. Augusti*. Her er, som i de øvrige kroningsbeskrivelser, nævnt instrumenter ved den kirkelige handling og de udendørs ceremonier, hvor der omtales 15 *Dromether* og *zween heer Drommeln*.²³

Til sidst skal nævnes en dansk skildring af Frederik IIs kroning fra slutningen af 1500-tallet *Enn kort form och skick, som bleff holdet den tijd Stormegtige Fyrste, waar Naadigste herre konng Frederich den anden bleff kronidt til en Konge offuer Danmark og Norge etc. Aar etc. 1559*.²⁴ I en artikel om denne kilde nævner Chr. Bruun, at den synes at have ligget til *Grund for Reravius's Beskrivelser*. Men kilden omtaler kun handlingerne i kirken, hvori der indgår *orgeleg, Postiuer, Trommether og Discant*.²⁵

Der kendes dermed ikke andre kroningsbeskrivelser end Reravius', der direkte omtaler en trompe/lut i den del af den verdslige fest, der foregik indendørs efter kroningen.

En tilsvarende instrumentarieliste finder man omtalt i det tidligere nævnte værk af Reravius *Vnge oc Drengis Speiel* fra 1571 (eks. 27). I denne beskrivelse af et bryllup mellem det opdigtede par Vilbaldus og Marina nævnes flere af de instrumenttyper, der også omtales i instrumentlisten fra Frederik IIs kroning. Ved Vilbaldus' bryllup ... *da hørde mand mange Trometter/ Krumhorn/ Sincker/ Harper/ **Tromper** oc Gier/ In Summa alt spil vaar der gantske offuerflødelige/ saa at den ene kunde icke høre den anden*...²⁶ I denne tekst er der ingen metriske spilleregler og den organologiske orden overholdes, hvor trometter og tromper nævnes i deres respektive grupper og med trompen blandt strengeinstrumenterne.

Eksempel 39 er et citat fra Christen Staffensøn Bang (1584 - 1678), der i *Dend hellige Kirkckis Christelige Zirat oc Beprydelser* i ottende bind af *Postilla Catechetica* fra 1662 omtaler ... *dend lystige Sang oc Melodie som ocsaa undertiden brugis i Guds Kircke oc Meenighed/ med Orgelvercket/ Trometer/ Basuner/ Fioler/ **Trumper**/ Fløytere Zitter oc andre Instrumenters Liud* ...²⁷ Trompen er ikke en trompet her, da denne også er nævnt. At Bang også har brugt betegnelsen lut fremgår af flere steder i samme værk, hvor han skriver ... *Frisk op med Instrumente[r]s Liud/ Zitter oc Lut med lyst oc Fryd* ...²⁸ og ... *saasom Orge=Verck/ Harper Luther/ Fioler Basuner* ...²⁹ Bang benytter sig dermed af begge betegnelser for dette knipseinstrument. At trompe i denne sammenhæng kunne betyde tromme, anser jeg ikke for sandsynligt, da han selv i anden sammenhæng benytter betegnelsen *tromer* for trommer. Dette fremgår af følgende citat fra et andet bind af *Postillen*, hvor det i teksten hedder ... *da leegte*

²¹ Sascrides 1559, s. 65.

²² En tak til Jørn Street - Jensen for hjælp til identifikation af kilden. (LN bis 90 [35 -172 8°]).

²³ Hosius 1560, s. 106 - 137 (i digitalversionen <http://eeb.chadwyck.co.uk/>).

²⁴ Gl. Kgl. Saml. Nr. 2572 4°. Bruun 1868, s. 143 - 172.

²⁵ Bruun 1868, s. 144 - 172. Bruun antager, at det er de to *Ordinatores*, som have skrevet dem, altsaa Biskop Niels Palladius og Biskop Povel Madsen.

²⁶ Reravius 1571, s. J ij. (Dokumentbillede s. 171). Reravius nævner krumhornet i begge sine tekster, og det må vel have været et ligeså velkendt instrument i hans tid som de øvrige instrumenter. En af de ældste omtaler af instrumentet i Danmark stammer fra Chr. IIIs stemmebøger 1541. Glahn 1978, s. 19.

²⁷ Bang 1662, s. 34. (billede 355).

²⁸ Bang 1662, s. 41. (billede 362).

²⁹ Bang 1662, s. 44. (billede 365).

*David oc alle Itzraels Hus for HERren med allehaande Strengelæg aff Fyrtræ oc med Harper/ oc Psaltere oc med tromer/ oc med Bieller oc med Cimbler/ etc...*³⁰ Jeg har ikke fundet eksempler, hvor Bangs brug af trompe kan tolkes som tromme.

Som det ses af ovennævnte citater, er der en vis organologisk opdeling, hvor flere instrumenttyper omtales. Strenginstrumenter nævnes sammen ligesom blæseinstrumenter er samlet i en gruppe, der også ofte inkluderer orglet.

Oversigt over organologisk sammenstillede instrumenter i de danske citater:

Kilde	Bilag 1	strenginstrumenter	blæseinstrumenter	Andet
Mariager Legende - Håndskrift 1488	eks. 4	<i>Ey trompæ, ey harpæ, ey seydhens spil,</i>		
Frugtsommelige Qvinders Urtegaard 1500 - 25	eks. 14	<i>gerne lege po harper, tromper ok anden so dan leeg</i>		
Christian III's bibel 1550	eks. 17	<i>Harpers/ Giers/ Psalteres/ Trompers oc allehonde Strengelægs liud</i>	<i>... naar i høre Basuners/ Trommeters</i>	
Hans Tausen Pater noster 1552	eks. 18	<i>harpe/ trompe/ lirelig</i>		
Niels Bredal: Børne Speigel 1568	eks. 25	<i>Hackebred/ Tromper oc gier at klinge</i>		
Reravius 1571	eks. 27	<i>Harper/ Tromper oc Gier kunde lege it stycke for dem paa en gie harpe eller trompe</i>	<i>Trometter/ Krumhorn/ Sincker</i>	
Reravius 1574	eks. 28	<i>Met Zitara/ Tromper/ met Harper oc gie/ Met konstige oc herlige zimphonie</i>	<i>Basuner/ oc Sincker/ oc Positiff/ Skalmeyer/ Trometer/ oc kromhorn stift</i>	
En lystig Samtale/ 1597	eks. 32	<i>Met Piber oc Tromper oc Simphonij</i>		
Bang 1662	eks. 39	<i>Fioler/ Trumper/ Fløytere Zitter</i>	<i>med Orgelvercket/ Trometer/ Basuner/</i>	
do	øverst s. 5	<i>leege paa Luth/ Cither/ Bass/ Fioler</i>	<i>ad lege paa Orgewerck/ blæse i Basuner</i>	
do	do	<i>Zitter oc Lut med lyst oc Fryd</i>		
do	do	<i>allehaande Strengelæg aff Fyrtræ oc med Harper/ oc Psaltere</i>		<i>Oc med tromer/ oc med Bieller oc med Cimbler/ etc</i>

I alle de viste eksempler optræder TRO/uMPEN altid sammen med strenginstrumenterne, men som det fremgår, er der også afvigelser i den organologiske opdeling. I eksempel 9 hedder det ... *bodhæ trompe och harpæ oc basone*... og i eksempel 32 og 39 er fløjten/piben registreret blandt strenginstrumenterne.

Blandt eksemplerne er der også nogle, hvor trompe kunne have betydningen trompet. Når der

³⁰ Bang 1662, s. 36. (billede 355).

i fortegnelsen over medlemmer af S. Gertruds Gilde i Flensborg i 1428 nævnes en *Peter Trumper* (eks. 1), er der ikke fundet andre oplysninger, der kan fortælle, om dette er en lut- eller en lutsptiller.

Når det i 1494 oplyses (eks. 7), at Hertug Frederik (senere Frederik I) til ... *her Otten Rantzouwen geuen twen trumpers 1½ marc ...*, ville der for hofmester Otto Rantzau så være mere brug for to trompetere end to lutsptillere? Begge dele er muligt.

Størst sandsynlighed for at trompen er en trompet, finder man i en liste fra omkring 1510 over våbenføre mænd, hvor *Hans Thrompere j swend* står opført (eks. 11).³¹

Trompe versus tromme

Man finder i mange kilder fra 1500- og 1600 - årene personer med navne, der angiver deres erhverv, som f. eks. *Seffueren* (Søren) *Tromslaer*, *Elias Tromslar* og *Oluf Lang trommeslaaer*. Der optræder også betegnelser som *tomsleger*, *trumsleger*, *trummesleggher/trommeschlaher*, *trommeschleger* og *drumaschlaer*, hvor det drejer sig om trommeslagere. Men man møder også betegnelser som *trumpeslagere*, *trumppensleger*, *trumpe slett* og *trombslaaer*. Er disse så en anden gammel stavemåde for en trommeslager eller en fejlskrivning, hvori bogstavet p eller b indgår, eller kan den forskel betyde, at der er tale om en lutsptiller?

Betegnelsen *trumppensleger*³² (eks. 8) optræder to gange i Kong Hans's regnskaber fra 1500 vedrørende krigen i Ditmarsken, hvor der er udbetalinger til nogle navngivne personer under *Capphen Thewes Pruse* samt udbetalinger til *Piper* og *Trumppensleger*. Det vil være rimeligt at antage, at det i en krigssituation må dreje sig om fløjter og trommer. I regnskaber, hvor udbetalinger til piper og trommeslagere optræder adskillige gange, finder man trommeslager stavet på mange forskellige måder, men jeg har kun fundet to eksempler, hvor bogstavet p eller b indgår. I ovennævnte eksempel endda med to p'er. Kunne kaptajn Pruse have haft en lutsptiller med ved fronten, eller er der her bare tale om et tilfælde med p i en ikke ortografisk ensartet stavemåde for ordet, som det også ses i næste eksempel?

I det andet eksempel med b som det ses i *trombslaaer*³³ (eks. 23) befinder vi os igen inden for det militære område, hvor der i *Skibsartikler for den danske Flaade* i 1564 nævnes, at ...*Prædicanterne, Secretarius, Øfuerste Schriffuere, Skiipper, Styremand, Quartermester, Baskier, Trombeter, Piibere, Trombslaaer och Tembermendt* [tømmermænd] *skulle haffue tho bytte, en aff wor part, och dend ene aff menige mandtz byte...* Her omtales der både trombeter, piibere og trombslaaer, hvilket sandsynliggør, sammenhængen taget i betragtning, at trombslaaer her er en trommeslager. Men vi har faktisk kendskab til, at der har været strengeinstrumenter om bord på krigsskibe.³⁴ Dette gælder dog næppe i dette tilfælde.

I et citat (eks. 32) fra et anonymt skrift *En Lystig Samtale, Imellem vor Herre oc Sancte Peder* fra 1597, lyder det ... *Nu er der alleuegne i Skole/ Grothanser som kunde dricke oc bole/ De bruge sig met lystighed frij/ Met Piber oc Tromper oc Simphonij/ Postiwe oc andet lystigt spil/...*³⁵ Her indgår ordet i forbindelsen piber og tromper, der jo kan (mis)forstås som piber og trommer. Nyerup har i sin omtale i 1816 ændret/oversat/moderniseret *Met Piber oc Tromper oc Simphonij* til *Med Piber, Trommer, og Symphonie*.³⁶ Tromper er i Nyerups udgave nu blevet til trommer. Piber og trommer er da også en meget almindelig kendt instrumentsammensætning specielt inden for militæret. Den type oversættelse finder man også i Troels Lunds *Dagligt Liv i Norden*, hvor han omskriver Bredals vers fra *Børne Speigel*, til *Med Hakkebrædt, Trommer og Giger at klinge*.³⁷ Disse oversættelser af trompe til tromme

³¹ Med tiden bliver trombe i trompetbetydning den mest almindelige, og den der holder sig længst.

³² Galster 1953, s. 97 og 98.

³³ Rørdam 1875, s. 518.

³⁴ Ved udgravningerne af det engelske orlogsfartøj Mary Rose, der sank 1545, fandt man fragmenter af to violiner og ved udgravningerne af det svenske krigsskib Kronan, der sank 1676, var der dele af tre violiner og en viola da gambe.

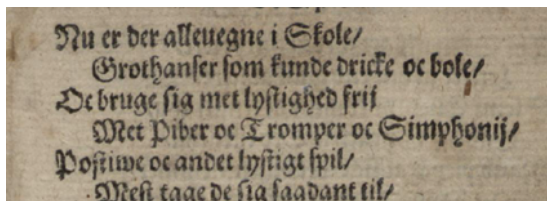
³⁵ Anonym 1597, s. 30.

³⁶ Nyerup 1816, s. 216.

³⁷ Lund 1969, bd. VI, s.132. Lunds opfattelse lever videre, bl. a. hos Aksdal 1982, s. 27.

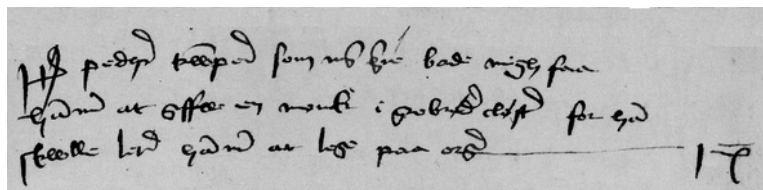
mener jeg, må være udtryk for oversætternes manglende viden om ordets betydning i deres samtid.

Det ovenfor nævnte anonyme citat (eks. 32) er mest sandsynligt en oversættelse af et værk fra 1561 af Conrad Hasen *Ein gesprech des Herren Christi mit S. Petro: Von der jtzigen Welt lauff, vnd jrem verkerten bösen wesen*, hvor det tilsvarende sted lyder ... *Vbē sich auff lauten schlagē vñ pfeiffen bulē* ...³⁸ Hasens *auff lauten schlagē vñ pfeiffen bulē* bliver i det anonyme skrift til *Piber* og *Tromper*. I begge citaterne er de omtalte instrumenter nævnt i forbindelse med datidens skole, hvor trommen ikke var et instrument, der blev undervist på. Dette sammenholdt med oversættelsen af *lauten* til *trompe* peger på, at *trompen* her er en *lut*.

Fra *En lystig samtale...* 1597 oversat fra Conrad Hasen *Ein gesprech* ... 1561

Vedrørende citaterne om *Pedher trwmpere*, der nævnes tre gange i Ivar Axelssen Totts regnskaber 1485 - 1487 for Gotland (eks. 2 og 3), findes her flere oplysninger. I regnskaberne hedder det 11/6 1485 *Jtem pedher trwmpere som myn herre* [Ivar Axelsson]³⁹ *bade migh* [Laurens skrivare]⁴⁰ *faa hannum* [pedher trwmpere] *at giffwe en monk i grobrødre cløster* [Visby på Gotland] *for han* [munken] *skwlle lere hannum* [Ivar Axelsson/pedher trwmpere?] *at lege paa orger ... j mark*.

Fra Totts regnskab 11/6 1485 s. 8

Sprogligt set er der intet der garanterer, hvem hannum refererer til, men en udgift i regnskabet fra den 17. maj 1486 peger på, at det er Ivar Axelsson ... *Jtem broder pedher for et lyde* [lille?] *orewerk Som myn herre bad migh betalle for ... xij mark*.⁴¹ Lutenisten var den af musikerne ved et hof, der havde den tætteste kontakt med sin arbejdsgiver. Han var solo- og kammermusiker, ofte komponist, og blev benyttet som budbringer og i visse tilfælde også som spion. Det vil derfor være naturligt at antage, at Pedher Trumpere, der er Axelssons kontakt i orgelsagen, er lutenist og ikke trompetist eller trommeslager.

Munken i Gråbrødre klosteret, der skulle undervise på instrumentet, kunne være den Pedher, der får betaling for orglet.

Der optræder i Totts regnskaber ud over omtalte *Pedher trwmpere* også musikerbetegnelserne *spelleman*, *basswnere*, *piwere*⁴² samt en *pedher trwmme*.⁴³ Selv om der på dette tidspunkt er en ortografisk usikkerhed, der i kombination med manuskriptets læselighed vanskeliggør en sikker tolkning,⁴⁴ anser jeg det ikke for sandsynligt, at Pedher Trwmme kan være identisk med Pedher Trwmpere.⁴⁵ Pedher Trwmpere er lutenist.

³⁸ Hasen 1561, s. 9.

³⁹ Ivar Axelsson af slægten Tott var dansk høvedsmand på Visborg slot 1465 - 1487. Melefors 1991, s. 13.

⁴⁰ Identificeret af Melefors 1991, s. 13.

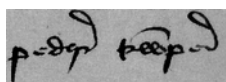
⁴¹ Melefors 1991, s. 245.

⁴² Melefors 1991, s. 435. *henrik, hans og gerd basswnere ... gaff myn herre ij basswnere aff danske fadheren och sønnen Som myn herre bad migh selff faa dem ... iiij mark* i 1486 samt *henrik piwere* s. 245 og *Jørgen spellemand* i 1487. Men der er ingen oplysninger om trompetere.

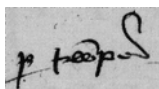
⁴³ Ivar Axelssen Totts regnskab for Gotland 1487 *Søndagen fore jwdica* [1/4] *Jtem pedher trwmme paa sit arbyd... j ff*.

⁴⁴ Transskriptionen af eksemplerne fra Totts regnskaber er foretaget af Melefors.

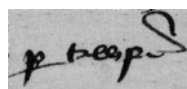
⁴⁵ Pedher Trwmpere optræder tre gange i perioden 1485 - 1486, hvor han alle gangene bliver benyttet som sendebud, hvilket kunne antyde en forholdsvis tæt tilknytning til hans overordnede. Pedher Trwmme optræder kun i regnskabet 1487 med en

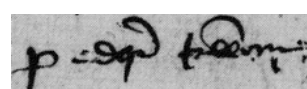
Pedh[e]r trw[m]per[e]

p[edher] trw[m]per[e]

p[edher] trw[m]pe[re]

pedh[e] trw[m]me

Trompebetegnelsen for lut

Betegnelsen *trumpe slett*⁴⁶ (eks. 24) optræder i 1567 i en beskrivelse af to unge adelssønner Mogens og Falk Gøyes almindelige opdragelse. Heri hedder det ... *De haffuer, Gud were loffuitt, for deris alder nogitt forfremiitt denum ij deris Studiis thette aard, icke aleniste ij Latine och Tiudske spraagh, mens ocsaa ij Gredsk och **Trumpe slett**...* Rørdam skriver i en fodnote *Formodentlig er "Trumpe - slett" Øvelse i at slaa paa Tromme*. Her henviser han også til en *Benedictus Trompeslaere*, som han antager for at være trommeslager. Rørdam tager fejl. Benedictus er, som vi senere skal se ganske entydigt, luts spiller. I betragtning af, at eksemplet omhandler undervisning i almen dannelse for unge adelige i sprog som latin, tysk og græsk, anser jeg det for, at den instrumentale undervisning har været på lut frem for tromme.

I eksemplerne 12 og 13 er trompen i betydning lut nærliggende. I eksempel 12 lyder det ... *Thii vdsende han en engild som tog och førde hannem till eth degligt palatz oc lod hānem see aller degligste mēniske som kledde vaare i skynnende gyldene kledebone som swnge aller degliste oc alsom løsteligste sang Dā hørde oc alsom deligste wrge [orgel] leeg **trompe leeg** harpe leeg oc alle honde anden sød leeg som nogen man høre kunde...* Beskrivelsen leder tanken hen på Boccaccios musikomtaler i *Decameron* eller noget nærmest paradisisk, hvor lutten hører hjemme frem for trompeten. Trompeleg er her luts spil.

I eksempel 13 oplyses, at en trompespiller er blevet indkaldt for at spille for Christian II. Brevet, der er fra 1515,⁴⁷ er et meget forsinket bønsskrift om at få udbetalt en lovet belønning for at musicere for kongen, da denne var ung ... *Min ydmyge tilborne Tienest nu oc altiit forsent met Gud. Tekkes iders Nade ath wide ath ieg tacker iders Nade for vndest oc stor Kerlighed, som I meg bewisede, then Thiith ieg lag hos Hanß Griiß om Natten, hwilken som Foget war paa then Thiit; oc iders Nade sende Budh epter megh, oc iagh kom neder til ider oc legde paa **Trompen** for iders Nade, oc iders Nade loffuede ath giøre wel emod megh, nar som I bleffuen større oc eldre ...*⁴⁸ Da Christian II er født 1481 og brevskriveren i 1515 oplyser, at kongen lovede at gøre vel imod ham, når han blev større og ældre, må det betyde, at begivenheden har fundet sted adskillige år tidligere, da kongen jo i 1515 har været 34 år gammel. I brevet fortæller *Christiernis Johannis Sacerdos & Vicecomes Palatinus*,⁴⁹ som afsenderen underskriver sig, hvad han har lavet, siden han musicerede for kongen. Han beretter bl. a., at han i tiden derefter ledsagede Henrik Krummedige⁵⁰ til Båhus, som denne fik i forlening i 1489. Musikunderholdningen for den unge kommende konge ser dermed ud til at være foregået før dette år. Denne oplysning fortæller, sammenholdt med oplysninger om, at trompespilleren var præst og havde været i kloster, at der i slutningen af 1400-tallet har været en habil amatør trompespiller, som vi oven i købet, hvilket er usædvanligt på dette tidspunkt, har navnet på nemlig *Christiernis Johannis*. At Christian II som barn skulle have indkaldt en trompet eller trommeslager for at spille for sig fremfor en lutenist, mener jeg ikke er

almindelig lønudbetaling.

⁴⁶ Rørdam 1871, bd. V, s. 248.

⁴⁷ *Datum Ratneby* [Ronneby, Blekinge] *Anno Domini MDXV. Dominica die ante pentecosten*. [20. Maj]. Danske Magazin 1751, s. 111.

⁴⁸ Danske Magazin 1751, s. 109.

⁴⁹ Danske Magazin 1751, s. 111. *Sacerdos* = Præst. Pedersen 1510, s. 327. Tursen 1561, s. 114 (billed 139) nævner i afsnit 29 *Om Verdslig Øffrighed oc befaling*, at *Comes palatinus* = *Paltzgreffue*. Smith 1563, kap. 22, s. 165. En bemærkelsesværdig titelsammensætning: *Sacerdos* og *Comes palatinus*.

⁵⁰ Dansk - norsk rigsråd ca. 1465 - 1530.

usandsynligt. Sammenholdt med luttens udbredte brug som instrument i ”kammeret”, anser jeg trompen for her at være en lut.

Også i citatet fra anden halvdel af 1500-tallet (eks. 14), ... *Han vil ok gerne lege po harper, **tromper** ok anden so dan leeg ok vil gerne dantse ok kwæde ock giøre sig glaed ...* fra *Frugtsommelige Qvinders Urtegaard*,⁵¹ hvor der leges på harper og tromper, må der være tale om lut.

Det samme gør sig gældende i eksempel 18, hvor det i Hans Tausens *Pater noster* fra 1552 lyder ... *aandelige lobsang/ psalter leg/ aarriuerck [orgelværk]/ harpe/ **trompe**/ lirelig etc. Saa som min gode Elizeus vilde høre en lireleg...*⁵²

Til de éntydige tolkninger af trompe i betydningen lut er oplysninger fra Christian III's kgl. rentemesters regnskab, hvoraf det fremgår (eks. 19), at der i 1557 *Thend 3. decembris ephther Casper Mules beffaling [er] betald **Benedictus Trompeslaere** for strenge till hertiig Hans - 1 1/2 Daler*.⁵³ Både i 1557 og 1558 (eks. 20) bliver der også udbetalt *besolding* til ... *the andre 2 **trompe slaere**...*, som er *Bartell* og *Matz **Trompeslaere***.

Benedictus finder vi igen i Frederik II's rentemesterregnskaber, hvor han nu benævnes *Luthenslaaer*.⁵⁴ Ole Kongsted har dokumenteret,⁵⁵ at Benedictus i perioden 1557 - 1562 først var Christian III's og efter dennes død Frederik II's hofluthenist. Trompeslaeren er altså en Luthenslaaer, hvilket de to andre også må være, og det er da også naturligt, at en luts spiller bestiller strenge fremfor at en trompeter eller trommeslager gør det.

Benedictus er ifølge rentemesterregnskaberne ansat ved hoffet i 1559, hvor Christian III dør, og Frederik II krones. På dette tidspunkt optræder trompeslagerne Bartell og Matz ikke længere i regnskaberne.⁵⁶ Dette betyder ikke bare, at trompen i Reravius' beskrivelse af Frederik II's kroning er en lut, men også at musikeren, der har spillet på instrumentet ved den begivenhed må have været hofluthenisten Benedictus. – Hvorfor hans betegnelse som musiker på dette tidspunkt skifter fra *Trompeslaere* til *Luthenslaaer*, er der ikke nogen umiddelbar forklaring på.

Andre af de ”sikre” eksempler på trompe i betydning lut, finder man i de danske oversættelser af Daniels bog fra Det gamle Testamente. Den første oversættelse optræder i Christian III's bibel fra 1550 (eks. 17). I Daniels Bog, kap. 3, vers 5, 7, 10 og 15 omtales de instrumenter, der skal lyde, når folket skal falde ned og tilbede Nebukadnezars guldbilledstøtte. I vers 5 hedder det ... *Oc Herold robte høyt vd/ Lader det vere eder sagt/ I Folck/ Almue/ oc Tungemaal/ naar i høre Basuners/ Trommeters/ Harpers/ Giers/ Psalteres/ **Trompers** oc allehonde Strenge legs liud ...*⁵⁷

Christian III's bibel er delvis Christian Pedersens oversættelse af Luthers bibel fra 1545 *Biblia/ das ist/ Die gantze Heilige Schrifft/ Deudsch*, hvor den tilsvarende tekst (vers 5) lyder ... *UND der Ærnhold rieff vber laut/ Das lasst euch gesagt sein/ jr Völcker/ Leute vnd Zungen/ wenn jr hören werdet den schall der Posaunen/ Drometen/ Harffen/ Geigen/ Psalter/ Lauten/ vnd allerley Seitenspiel ...*⁵⁸ Her er *Drometen* oversat til *Trommeters* og *Lauten* til

⁵¹ Nielsen 1930, s. 70.

⁵² Tausen 1552, s. 112. KB. Indscanning.

⁵³ Balle og Bolwig 1999, bd. IV, s. 192.

⁵⁴ En stor tak til Ole Kongsted for oplysningerne fra Frederik II's rentemesterregnskaber, hvori det bl. a. i 1559 oplyses *Benedictus Luthenslaar Giffuit hannum paa hann Besolding vdi Colding, xv daler* og i 1560 hedder det *Thenn 14 Junij epter erhart trommeters beff. Anthwurdet Bennedictus lutenslaar som Kon.Mait: gaff for enn stor lutenn hans naade kiøpte och forne benedicht hoes siig hauffer.*

⁵⁵ Utrykt manuskript: *Benedictus de Drusina*.

⁵⁶ Oplyst af Ole Kongsted.

⁵⁷ Christian III's bibel 1550, s. LXXIII, billedside 700 i den indscannede version. I vers 10 er tromper gledet ud, men optræder igen i vers 15.

⁵⁸ Luther 1545, Daniel kap. 3, s. 116. Også i den tyske tekst er Lauten gledet ud i vers 10. Dette gælder også i Luthers bibel fra 1534. I udgaven fra 1531 omtales luttens ikke, her hedder det ... *das so jr der hörner geschall die man blaasen wirt höret sampt den harpffen schwē psalter stim[m]werck vnd allerley gesang...*

Trompers. Rækkefølgen af instrumenter er den samme, og også her er opdelingen i blæse- og strengeinstrumenter tydelig.

Tager man i betragtning, som det fremgår af forordet, at kongen har ladet biblen ... *offuerse aff lerde Mendt her wdi wort Rijge Dāmarck, och besynderligen aff the høglerde wdi wort wniuersitet her i wor stadt Kiøpnehaffn* ..., så er det en oversættelse, der har været gennemset af en kgl. kommission med biskop Peder Palladius i spidsen,⁵⁹ hvilket må betyde, at *trompe* i betydningen lut har været almindelig kendt i samtiden.

Undersøger man de følgende oversættelser og udgaver, der ikke bare er genoptryk, finder man også trompen i lutbetydning i Frederik IIs bibel 1589 (eks. 30) og i udgaverne af Christian IVs bibel fra 1607 (eks. 34) og 1633 (eks. 37) begge oversat af biskop Hans Poulsen Resen, samt i Hans Svanes revision fra 1647 (eks. 38). Først i Frederik IVs version fra 1717, hvis grundlag dels er ... *den aar 1647 udgangne Version* ... og dels en nøjere revision af grundteksten, hvor instrumenterne og deres rækkefølge i de to versioner er den samme, sker der en væsentlig ændring. *Trompernes liud* bliver ændret til *trompeternes lyd*. At de øvrige instrumenter i de to versioner er de samme kunne tyde på, at forlægget her først og fremmest har været de tidligere danske versioner og ikke Luthers tyske, da en oversættelse af Luthers *Lauten* til trompet ikke giver mening. Der er her tale om en fejloversættelse, som dem vi også tidligere mødte hos Troels Lund og Nyerup. Trompe i lutbetydning er gledet ud af sproget i 1717.

Sammenligner man i øvrigt med den tidligste svenske oversættelse af Det gamle Testamente i Gustav Vasas bibel fra 1541,⁶⁰ der først og fremmest bygger på Luthers oversættelse fra 1534, så lyder det samme sted ... *Och härölden ropadhe offuerliwdt/ Thet läter idher sagdt wara i all folck/ slechter och tungomål/ at när j hören basuner/ trummeter/ harpor/ gighor/ psaltare/ lutor och allahanda strengiaspel* ... Citatet er det samme ligesom instrumentrækkefølgen bortset fra, at det tyske *Lauten* her er blevet oversat til *lutor*. Betegnelsen trompe i betydningen lut kendes i Sverige, men bliver, som det senere vil fremgå, ikke benyttet så ofte som i Danmark.

I Luthers tyske udgave af biblen og i både den danske og svenske er instrumenterne alle de samme og nævnt i samme rækkefølge. I originalteksten er instrumentbetegnelserne, som Luther har haft som forlæg for sin oversættelse i rækkefølge *qarnā'*, *mašrôqîṭā'*, *qayṭrōs*, *šabbēkā'*, *p^santērin* og *sûmpôn^eyâ*. Oversættelserne af disse betegnelser har skiftet meget gennem tiden. *Qarnā'* er et blæseinstrument, hvor den bedst dækkende betegnelse er horn. For *mašrôqîṭā'*s vedkommende er det muligvis beslægtet med det hebræiske verbum *šāraq* at hvæse eller pifte, der peger mest i retning af en fløjte. *Qayṭrōs* finder man oversat til strengeinstrumenttyper som cither, lyre eller harpe. For *šabbēkā'*s vedkommende er oprindelsen usikker, men det antages at være et strengeinstrument af harpe-lyre-typen. Der er en generel enighed om identifikationen af *p^santērin* (*psaltērion*) som et strengeinstrument af trekantform, men når det kommer til bestemmelsen af betegnelsen *sûmpôn^eyâ*, er der stor usikkerhed. *Sûmpôn^eyâ* eller på græsk *symphōnia* har oversættelser, der går fra dulcimer, fløjte, sækkepipe over lut og cornemuse til en betegnelse for al slags musik.⁶¹ I den latinske udgave af biblen Vulgata omtales de som: ... *qua audieritis sonitum tubae, & fistulae, & citharae, sambucae, & psalterii, & symphoniae, & universi generis musicorum* ... Det ser ud til, at Luthers oversættelse af de oprindelige kilders instrumentbetegnelser er temmelig fri, og er den eneste der oversætter *sûmpôn^eyâ* til lut. Dette peger på, at de danske og svenske oversættere med hensyn til Nebukadnezars orkester først og fremmest har benyttet Luthers oversættelse som kilde. I Bibelselskabets nyeste oversættelse lyder vers 5 ... *Når I hører lyden af horn, fløjte, citer, harpe, psalter, sækkepipe og alle andre instrumenter* ...

⁵⁹ De øvrige har, udover Palladius, været professorerne Johannes Machabæus og Niels Hemmingsen, kannik og sekretær hos biskop Ove Bille samt præst og oversætter Peder Tidemand. Molde 1949, s. 7 - 8.

⁶⁰ Collijn 1935 - 37: *Biblia Thet är All then Helgha Scrifft på Swensko 1541*.

⁶¹ Mitchell 1965, s. 19 - 27. Nielsen og Noack 1982, s. 621 - 28.

Ifølge flere kilder dyrkede Luther i øvrigt selv lutspeilet ... *vnnd nach Tische sang auch Doctor [Luther] bißweilen, wie er auch ein Lautenist war ...*,⁶² så hans kendskab til lutten har været indgående. Og som det fremgår af samtidige eksempler i bilag 5, må han også have haft kendskab til trompe som synonym med lut.

Når man sammenligner tidligere nævnte Reravius' citat fra *Vnge Karlis oc Drengis Spiel*: ... *hørde mand mange Trometter/ Krumhorn/ Sincker/ Harper/ **Tromper** oc Gier...* med Wickrams originale tyske version, så hedder dette hos Wickram ... *do hort man vil Trommeten herbaucken/ zincken/ harpffen/ **lauten**/ vnnd gigen/ in summa alles seytenspiels ...* Reravius har altså direkte oversat det tyske Lauten til det danske trompe, som vi også så det i Christian III's bibel. Som det fremgår, er de to oversættelser ikke overensstemmende. *Herbaucken* eller hærpaukerne bliver oversat til krumhorn, som de intet har tilfælles med, men de øvrige kendte instrumenter er oversat "rigtigt" og i samme rækkefølge.

Også et andet sted i samme værk oversætter Reravius Lauten til trompe. Hvor det i det tyske forlæg lyder ... *Doch beleib jr beider gedechtniß den schalcknarren vnd speileüten am allermeisten in den schilten/ so sie am hals trågen/ die sie jhnen dann geschenckt hatten/ wie noch der brauch ist/ dann welcher jhn ein gúten spruch sagen/ liedlein gigen oder pfiffen/ oder auff **der lauten** schlagen kond...*⁶³, hedder det i den danske oversættelse ... *dog bleff beggis deris hukommelse mest i gieckers oc Spillemendz vaaben/ som de baare om halsen/ som det end nu er sedvanligt/ fordi huo der ickon kunde sige dennem it spraack/ eller lege it stycke for dem paa en Gie/ Harpe eller **trompe***⁶⁴ Lutten er en trompe, og den lille melodi kan både stryges, fløjtes eller slås på lut – eller trompe.

Med hensyn til oversættelsen af trompe til lut, så ved vi nu, at denne betegnelse for lut har været kendt i Danmark specielt i 1500-tallet, og dermed må være den korrekte og ikke en mere eller mindre tilfældig oversættelse. Dette understøttes også af, at både trommeten og trompen optræder i teksten, og trompen derfor ikke her kan betyde trompet.

Også betydningen af trompe i Peder Syvs ordsprog fra 1688 (eks. 41) ... *Mand maa saa gjerne pumpe for hannem som **trumpe**, som Midas rosedede Pans sekke pibe for Phæbi lut ...* er ifølge Peter Zeeberg éntydigt lut. (Se noten til eks. 41).

Ligesom Bang i 1662 benytter både lut og trompe betegnelsen for knipseinstrumentet, gør dette sig altså også gældende for Peder Syv, her oven i købet i samme sætning.⁶⁵

Ordet *trompe* har altså først og fremmest en anden betydning end tromme eller trompet. Instrumentet har strenge, og hvis man ser på trompens placering, hvor den optræder i optegnelser sammen med andre instrumenter, er den, som det fremgår af bl. a. ovenstående skema og af bilag 1, grupperet sammen med andre strengeinstrumenttyper som f. eks. harpe, gie, symfoni, zitar og psalter, der enten knipses, stryges eller anslås (med tangent eller metalskeer).

De mere usikre tilfælde

Som det fremgår, er ikke alle optegnelserne entydige. I eksemplerne 5 og 6 fra et regnskab fra Hertugdømmerne Slesvig og Holsten aflagt af Henrik Bake for Hertug Frederik i 1488 og 1489⁶⁶ optræder adskillige *tromittere* og *lutenslegere*, men i dette tilfælde også en *Clawes trumper*.⁶⁷ Benyttes der så her to betegnelser for en lutspeilet? Dette er en mulighed, selv om

⁶² Mathesius 1608, s. 135v.

⁶³ Wickram 1554, s. Eij

⁶⁴ Reravius 1571, s. Eiiij.

⁶⁵ Hos Peder Syv optræder lut betegnelsen yderligere tre gange. 1) *Hvo et aar vil sla luteen, skal stemme i 4 aar*, 2) *At holde en hest og en lut, ved lige, koster lige meget* og 3) *Lange negle gør stakket lutstreng*. Hansen 1944, s. 359.

⁶⁶ Galster 1953, s. 284.

⁶⁷ I 1488 omtales en *Clawes trumper* (Lautenschläger?) som stadsmusikant i Kiel, men uden kildeangivelse. Dahlström 2013, s. 177.

der ingen trommeslager omtales, men kun en *bungher* (paukist).

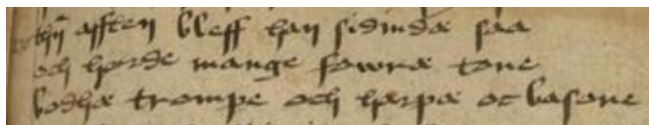
I en rådsudgift i 1504, hvor der nævnes en udbetaling til *trumperen vnde spelluden* (eks. 10) er der ligeledes usikkerhed. En lutspiller ville oftest høre hjemme blandt og være inkluderet i betegnelsen spillemænd – *spelluden*, med mindre han er tilknyttet et hof, mens trompeteren normalt ikke hører hjemme her.

Og når der i eksempler over registrering af sølvgenstande nævnes (eks. 15 og 16) ... *ith span met i trompere oc i jomfru met en harppe ... og ... en liden sølff stob met en trumper poo laaget ...*, så ville det have været en stor hjælp, hvis disse genstande havde overlevet til i dag og dermed kunne have vist betydningen af trompe. Poul Grønder-Hansen fra Nationalmuseet oplyser, at på grund af sølvets anselige metalværdi er de fleste pokaler fra den tid på et eller andet tidspunkt endt i smeltediglen, og Nationalmuseet har ingen pokaler med noget på, der kunne være de omtalte figurer.

Til andre usikre må også regnes Reravius' *Oeconomia Eller Undervisning Huorledis en Husfader skal skicke sig* fra 1571. Bogen, der er fuld af ordsprog og gode råd til, hvad unge karle skal passe på, indeholder i afsnittet *Korte Regle, huorledis mand i sit gantske Leffnit skal skicke sig* også følgende strofe (eks. 26) ... *Fiske fang oc Fulesang/ Øl trang oc Nattegang/ **Trumpeslag** oc Horejagt/ Hauffer mangen smuck Karl ødelagt ...*⁶⁸ At nyde fiskeri og fuglesang hører vel til blandt de mindre synder, mens det næste lyder værre. Hvis trumpeslag og horejagt skulle have noget med hinanden at gøre, kunne det jo tolkes, som at indsmigrende lutspil var vejen til kvindens hjerte – eller skød.

Trompen optræder også (eks. 9) i en historie fra slutningen af 1400-tallet om Dronning Konstantianobis, der er forelsket i den franske prins Persenober, som hun holder skjult på et slot.

... then afften bleff han sidindæ saa
och hørde mange fowræ tone
bodhæ trompe och harpæ oc basone ...⁶⁹

Fra Persenober og Konstantianobis c. 1500

Kombinationen af tromme, harpe og basun er ukendt i tiden og trompet, harpe og basun usædvanlig. Instrumentsammensætningen er her underlagt verselinierens nødvendighed af rim. Versemålet er, som i de øvrige tekster på vers, parrimet knittelvers, hvor to vers umiddelbart efter hinanden rimer. Derfor tone ≠ basone. Da det er en fortælling, der udspiller sig omkring 1500 i kongelige kredse, hvor en prins lytter til fagre toner, er trompen her i betydning lut naturlig.

Oplysninger om trompen finder man ikke i stadsmusikanternes instrumentlister, mens betegnelsen lut optræder to gange i 1630 og 1787.⁷⁰ Heller ikke i latinskolernes instrumentariefortegnelser er den fundet.⁷¹ Men helt ukendt har betegnelsen dog ikke været ved latinskolerne. Man finder trompen omtalt to gange (eks. 33) i en anonym skolekomedie fra Randers 1607 *Mvndo Et Paypere*, hvor der det ene sted siges om hovedpersonen, at han skal leve glad og uden ende ... *Med læg [leg] och sang, Med dantz och **thrumpe klang***.⁷² Her kunne det meget vel være lutten, der ledsagede dansen.

I det andet citat er der en engel, der taler til den arme gæk, der er bundet i verdens sæk

... See, see, diske palmegrenne

⁶⁸ Reravius 1571, LN 1150 copy 1, s. 81.

⁶⁹ Anonym 1484, s. 174r.

⁷⁰ Koudal 2000, s. 673 og 694.

⁷¹ Johnsson 1973 har ingen opgivelser.

⁷² Comoedie 1607, s. 5.

*Bethyder icke sorg eller miene, [mén]
Icke kaarß eller verslig thuang,
Icke **trumpe klang** eller fule sang [fuglesang],
Icke verdsens lyst, leg eller spill,
Som du hauffer giffuit dig thill...*⁷³

Hvor linie to og tre beskriver den mørke side af verden, er det den lysere side, der omtales i linierne fire og fem, hvor trumpeklang og fuglesang bliver sat sammen. Her er lutten en naturligere sammenkobling end trompeten.

Der optræder i denne periode utrolig mange luttyper med hensyn til størrelse, stemning, antal strenge og såkaldte ”kor”. Og da der ikke har kunnet opspores kilder overhovedet, der omtaler selve trompens fysiske egenskaber, eller nogen afbildninger med betegnelse trompe, så er der intet der fortæller eller tyder på, at de to navne trompe og lut har dækket over to forskellige typer af samme instrument. Det er ikke sandsynligt, og alt peger på, at trompe er synonym med lut. Vi ved, at trompen er et strengeinstrument, der er blevet knipset eller slået ligesom lutten, og at den tyske betegnelse Laute, er blevet oversat til trompe på dansk.

Trompen i Sverige

For Sveriges vedkommende ser det ikke ud til, at TRo/uMPE i betydningen lut har været så udbredt som i Danmark, men der er ingen tvivl om, at den udover trompet eller tromme, også har haft denne betydning. Der er ikke de samme typer af eksempler på oversættelser eller opremsninger af instrumenter, der er med til at understøtte betydningen lut, som der er i de danske.

Af de 14 latinsk - svenske ordbøger der kendes fra perioden 1400 - 1700, er der kun to (Bilag 3, eks. 20 og 22), hvor oversættelsen af testudo/chelys også nævner trompe.⁷⁴ Der er altså ingen tvivl om lutbetydningen, men ud af de 25 citater ser der ud til kun at være yderligere seks (B3, eks. 2, 3, 4, 8, 12 og 21) med denne betydning. I citatet (B3, eks. 2) fra 1426 er tolkningen sandsynlig, da den omtalte *Cord trumpare*, kan være identisk med *Conrado trumpare* fra 1438 (B3, eks. 3) og den *Conrado luterniste*, der 1439/40 nævnes i *Helga Lekamens gille* (se note til B3, eks. 3).⁷⁵ Når eksemplerne 4 og 8 er medregnet skyldes det, at de her optræder i forbindelse med betegnelsen *lekere*, en musik(er)betegnelse, der ikke benyttes om datidens trompetere. Vedrørende B3 eks. 21 hvor det oplyses at Jacob orgellekare får 3 silv. ... *för en botten uthi trombe...*, kan det ikke udelukkes at organisten har spillet lut og at tromben dermed her kan være en lut. I de øvrige eksempler er betydningen tromme eller trompet den mest sandsynlige.

At trompe i betydningen lut i det svenske område har været mindre udbredt end i det danske fremgår også af, at den svenske bibeloversættelse fra 1541 af Daniels Bog adskiller sig fra den samtidige danske ved oversættelsen af *Lauten* til *lutor*. Det er også slående, at når Benedictus de Drusina i danske kilder i 1557/58 sammen med Bartell og Matz kaldes *Trompeslare* (eks. 19 og 20), så finder man i stedet betegnelsen *Luthenslagere*, om hvad der sandsynligvis er de to sidstnævnte, når de omtales i svenske kilder 1553 ... 2 *Lutheslager nempleligen/ Bertoldus metzler och matz stender* og i 1557 omtales ... *Bertill Luthenslagere...*⁷⁶

Der er også optegnelser fra 14-1500-tallet, hvor der er registreret trumpere i Reval (Tallinn) i Estland, der på det tidspunkt var tæt knyttet til Sverige. Heri nævnes stadsmusikanterne Albertus trumper 1367, Halwater, Vorsteher der Musikanten, trumper 1438

⁷³ Comoedie 1607, s. 21.

⁷⁴ Musiktermerne i de ældre svenske leksika er undersøgt af Stig Walin 1948 - 49.

⁷⁵ Walin 1949, s. 75.

⁷⁶ Kongsted utrykt manus note 36.

og 1441, Tile (Dietrich) trumper 1438 - c. 1450, Andreas trumper 1458 samt Hans piper/trumper/ bassuner 1502 - 1520.⁷⁷ Disse er, ud fra de oplysninger der er tilstede, med størst sandsynlighed trompetere.

Trompen i Tyskland

De danske oversættelser af det tyske Lauten til trompe kunne antyde, at betegnelsen trompe var ukendt i det tyske sprog som synonym med lut. Dette understøttes af opslag i det store tyske musikleksikon MGG *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, hvor der intet oplyses om trompe i lutbetydning.⁷⁸ Men dette er, som det fremgår af tyske ordbøger (se bilag 4), ikke fyldestgørende. I Adelungs *Grammatisch - kritisches Wörterbuch* (1780) oplyses, at ... so bedeutete Trumpe ehemem auch eine Laute, und Trumper einen Lautenisten. I *Grammatisch - kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart* (1811), kan man under én af betydningerne af ordet *Die Trompete* læse: Weil dieser dumpfige zitternde Ton ehemem mehrern musikalischen Werkzeugen gemein war, so bedeutete Trumpe ehemem auch eine Laute und Trumper einen Lautenisten. I Köblers *Mittelniederdeutsches Wörterbuch* (2010) oplyses, at *Lautenschläger, auf der trumpe Spielender*, og brødrene Grimms ordbog oplyser, at udover betydningen trompet, tromme og mundharpe er der også følgende betydning af ordet som musikinstrument: *Trümpeler, m., 'lautenspieler'* og med henvisning til Sachs⁷⁹ oplyses *trumpe, f., 'quinterne, laute' oder lautenähnliches instrument*.⁸⁰ I *Mittelniederdeutsches Wörterbuch* (1878) nævnes, at ... *die trumpe wird nicht nur geblasen, sondern auch geschlagen. vgl. trumpensleger*.⁸¹

I *Mittelniederdeutsches Wörterbuch* beskrives efterfølgende en trompetype, der er en slags sammenblanding af et strengeinstrument og en tromme. ... *Die[se] Trombe ist ein noch nicht ganz vergessenes Saiten - Instrument, welches aus einer starken auf einer besondern Lade ausgespannten Saite bestehet, welche mit Trommelschlägeln geschlagen wird, und wie eine bedeckte Heerpauke lautet. Die Trompete marine ist ein ähnliches Instrument mit einer einzigen großen Darmsaite, welche aber mit einem Bogen gestrichen wird, und alsdann ein Schnarren, wie eine Trompete, macht ...*⁸²

Denne første specielle trompetype nævnes i flere kilder og omtales første gang af Daniel Speer i *Grundrichtiger Unterricht der musikalischen Kunst* 1687/1697, hvor han skriver: *Man pflegt aber auch in Kirchen/ wo man an statt der rechten Trompeten/ Tromben mit einer Saiten bespannet hat/ ein sonderliches auch mit einer groben Saiten auf einer Kisten gezogen/wie Heerpauken lauten des Instrument/und zwar auf folgende Art zu formieren*. Herefter følger en beskrivelse med målangivelser og materialebrug ved fremstilling af instrumentet.⁸³

I kirker og klostre, hvor trompet marine har været erstatning for trompeten, kunne Speers trompetype erstatte den dyrere kedelpauke.⁸⁴

Trompen i Frankrig

Der er ikke fundet eksempler fra Frankrig på trompe i lutbetydningen, men også i Frankrig kender man trompen i ovenstående betydning. I den store *L'Encyclopédie* af Diderot &

⁷⁷ Dahlström 2013, s. 322.

⁷⁸ Det er i denne sammenhæng også værd at bemærke, at heller ikke *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* 1980 bringer oplysninger om trompe i lutbetydning.

⁷⁹ Sachs 1930, s. 232.

⁸⁰ <http://woerterbuchnetz.de/DWB/> i opslag under Trumpe, Trumpel, Trumpen, Trumper, Trombe og Trompe. Mere udførlig behandling af oplysningerne fra Grim se B4 i noterne til eks. 6, 10, 12, 13, 14, 15, og 16.

⁸¹ Schiller 1878, bd. 4, s. 620.

⁸² Adelung 1811, bd. 4, s. 693.

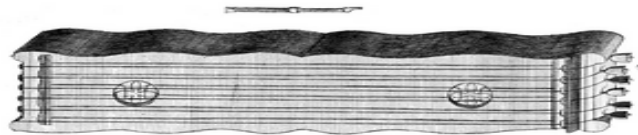
⁸³ Hirsch og Tarr 2008, s. 257 - 273. Sachs 1964, s. 397.

⁸⁴ Sachs 1964, s. 397 ... *In Kirchen, in denen das Trumscheit anstatt der Trompete benutzt wurde, ersetzte man gewöhnlich die Pauken durch ein besonders gebautes Monochord ...*

d'Alembert fra 1750 - 70 oplyses, at trompen er et ... *Sorte d'instrument de percussion; la trombe est une caisse de bois quarrée, longue de sept quarts d'aune environ, large d'une demi - aune, & posée sur quatre piés ...* Dette firkantede instrument med to strenge stemt i kvintafstand står på fire ben og bliver betjent med paukekøller med filt. ... *on frappe les cordes avec des baguettes garnies de gros fil au bout. La trombe a le son d'une timbale couverte ...*⁸⁵ Trompe er i etymologisk forstand identisk med tromme, og som det fremgår, er denne sidste type af en speciel form, hvor man slår på strengen med en trommestik. Som det fremgår af nedenstående billede, fandtes det også i en bærbar udgave med flere strenge med betegnelsen *tambourin à cordes* eller *tambourin de Gascogne*.

Hirsch og Tarrs rekonstruktion af denne nu forsvundne trompettype af Daniel Speer 1687/1697
(Foto: Tamboer fra konference i Michaelstein)

Pl II fig. 23 fra *Diderot & d'Alembert*, Tambourin á cordes med énhåndsfløjte 1750-70

Tambourin de Béarn, tambourin à cordes eller tambourin de Gascogne. Trompe med trækølle og énhåndsfløjte. Alder ukendt. Pitt Rivers Museum, Oxford

Trompe (?) der slås med trommestik.
Apokalyptisk gobelin Angers,
Frankrig fra slutningen af 1300-tallet

Tromme, tambourin à cordes (slag-trompe) & trompet marine. Turnering ved hertugen af Sachsen-Altenburg 1619. Dresden Staatsarchiv (Foto: Christa Hüttel)

Disse eksempler viser en transformation af ordet trompe, der går fra trompet over trompet marine via den bestrengede kedeltromme til trommen.

1) trompeten der blæses

⁸⁵ Diderot ca. 1786, s. 132.

- 2) trompet marine - én streng der stryges, og hvis vibrationer forplantes til sangbunden via stolen, hvis udformning og placering giver en lyd som en tidlig trompet
- 3) den tyske 4 - kantede trompe, hvor en trækasse med én streng anslås og giver lyd som en tromme (pauke)
- 4) trommen med én eller flere strenge (seiding) på skindet

Seidingen forstærker lyden og giver den et *klangligt kontinuum*, som Poul Høxbro kalder det. Det er en slags bordun eller drone effekt, men uden bevidst tonehøjde. En meget stor del af trommeafbildninger fra 1500- og 1600-tallet viser denne seiding, som giver den snerrende lyd, der forstærker og forlænger lyden. Det er samme effekt, som den skæve stol på trompet marinen giver. Her er det den strøgne strengs svingninger, der får stolen til at "snerre" på træet. På trommen er det skindets vibrationer, der forplantes til strengen/seidingen.

Seidingens materiale, tykkelse, spænding og ikke mindst afstand til skindet er altafgørende for den rette lyd. Det samme gør sig gældende for stolens form og strengens placering på trompet marinen. Man sagde, at for at få den rette snerrende klang kunne man let bruge en time på stolens rette placering.

Trompen i Nederlandene

Med hensyn til Nederlandene (bilag 5) er der her usikkerhed om brugen af trompe i betydningen lut. Når området er taget med, skyldes det, at flere af de eksempler jeg har fundet minder meget om nogle af de danske, hvad angår den organologiske sammensætning. Men hvor betegnelsen i lutbetydning optræder i alle syv dansk - latinske ordbøger, finder man ikke denne betydning i de to nederlandske, der kendes. Musikarkæologen Annemies Tamboer oplyser, at hun ikke har fundet eksempler i nederlandske tekster, hvor hun med sikkerhed mener at trompe eller varianter kan tolkes som lut.⁸⁶ Vedrørende eksemplet (Bilag 5) fra van Veldekes *Eneiden* nævner hun *In medieval verses instruments are not mentioned from an organologically logical point of view*. Der er dog en vis form for instrumentklassificering i selve opremsningen, hvor trompen nævnes blandt strengeinstrumenterne. Selv om orglet også er anbragt her, står de øvrige blæsere samlet. Spørgsmålet er selvfølgelig, hvor meget man kan lægge i sammenstillingen. I eksemplet fra 1544 er trompen nævnt sammen med andre strengeinstrumenter *Trompen, luyten ende harpen*.⁸⁷ Der skulle så her være to betegnelser for samme instrument, *trompen* og *luyten*, men dette fænomen kender man i andre sammenhænge.

Henrik Jørgensen gør opmærksom på et andet eksempel fra det nederlandske. Det drejer sig om et citat fra forordet til chansonsamlingen *Le dixiesme livre* af Tielman Susato trykt i Antwerpen 1545. I forbindelse med instrumental fremførelse af franske chansons, anbefaler Susato forskellige instrumenter efter chansonens indhold: ... *en la guerre vous usez de trompettes, bucines & phifres d'allemands, a la chasse de cornetz & trompes, a la vrollerie de flaiioletz* ... Ved jagt benyttes *cornetz & trompe*. At der for begges vedkommende må være tale om blæseinstrumenter sandsynliggøres yderligere, idet han senere skriver, at ved jagt er det ... *le son de la trompe ou cornet aux chiens*...⁸⁸ Susato kendes fra musiklivet i Antwerpen som musiker, komponist og nodeudgiver. Da det er en nederlandsk musikfagkyndigs instrumentbetegnelser på fransk, der benyttes, må man forvente, selv om stavemåden kan være lidt forskellig som f. eks. cornetz/cornet, at betegnelserne har været præcise beskrivelser

⁸⁶ Sparr 1983 nævner s. 26, at man også i tyske og nederlandske ordbøger finder trompe i betydningen lut. Han henviser for det nederlandskes vedkommende til Verwijs, E.: *Middelnederlandsch Woordenboek*. 1916. Dette er en fejl. I

Middelnederlandsch Woordenboek 1250 – 1550 oplyses: "TROMPETSLARE [1] trompetslager ('trompetslare') zelfstandig naamwoord (mannelijk) Trompetblazer. Vgl. het vorig Art. en lutenslager. Plant. trompetter, trompetslager, trompetstekker". I artiklen om lutenslager, der henvises til, omtales intet om trompe!

⁸⁷ Bakker 1979, s. 3157.

⁸⁸ Forney 2005, s. 16.

i datiden. Om de to jagtinstrumenter i citaterne finder man i Rowland Wrights *Dictionnaire des instruments de musique* om cornetten *Petit corne*, *trompe rustique percée de sept trous*. Eksemplerne på omtalerne er det, vi også kalder en zink, der benyttes fra 1200-tallet og frem til 1600-tallet.⁸⁹ For trompens vedkommende opgives betydningen som enten jødeharpe eller blæseinstrument i samme tidsperiode som jagthorn eller trompet.⁹⁰ Så Susatos nederlandske trompe ser ikke ud til at være en lut. Trompen i betydningen lut er ikke fundet i nederlandske leksika.

Trompen i etymologien

Om selve ordets sproglige oprindelse oplyser Jan Katlev i en mail 17/12 2010, at *alle disse TRu/oMp/b - ord stammer helt oprindeligt fra en gammel germansk rod med betydning 'træklods, stub, klump' som så både bruges billedligt om mennesker 'klods(major)' og ikonisk om diverse fysiske objekter fx musikinstrumenter af 'klodslignende' udseende både strengeinstrumenters lydkasse + stang/hals og (træ-/metal-)instrumenter med langt 'embouchure-rør' og 'klodslignende, bredt' schallstykke.*

En sådan træklodslignende lydkasse til strengeinstrument hedder på arabisk AL-'UD 'træet', hvorfra alle de europæiske ord for lut stammer. Og TROMPE = LUT er vel måske opstået via en bogstavelig oversættelse af dette AL-'UD, idet de romanske TROMb/p - ord alle er lånt tidligere fra vestgermansk.

Trompe i betydningen klods har mange betydninger, hvoraf nogle skal nævnes her. Th. Braune oplyser i *Neue Beiträge zur Kenntnis einiger romanischer Wörter deutscher Herkunft*, at trompe udover at betyde trompet, basun og jødeharpe også kan betyde det tykke runde rørformede stykke træ, som en vognaksel drejer i.⁹¹ I H.F. Feilbergs *Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmål* oplyses om 'Tromp: no. *tromp* æn el. *tromp* i (Vendsyssel), stort træstød; også: en hul stamme, der lægges til rende over en vej'.⁹² Endelig kan nævnes adskillige omtaler fra Jysk Ordbogs seddelarkiv med betydningen hult træ. Trompen begynder at ligne (træ)luren. Der suppleres her også med betydninger som *nav i et hjul* og *Mündung von Schiesswaffen* (Fjolde i Husum - området). Trompe som billedlig betegnelse for klodsmajor (f. eks. på Læsø *lille tyk kone*)⁹³ kendes også fra Sverige, hvor *trompa* kan betyde *kort och undersättsigt fruntimmer*⁹⁴ samt på tysk, hvor det er et *scheltwort für eine (alte oder faule) frauensperson*.⁹⁵ I den medicinske verden hedder en blodprop *trombe* fra græsk *thrómbos* en klods eller prop.

Henrik Jørgensen gør opmærksom på, at store baspiber i orgler i Nordfrankrig og Nederlandene hedder *trompes*. I visse tilfælde brugte man også ordet om metalpiber der stod op ad f. eks. en pille ved siden af orgler. I en orgelordbog⁹⁶ oversættes *die Basspfeifen* til fransk med *les Trompes*, *les tuyaux de basse* (dybt rør) og til engelsk med *trumpes*.

I en artikel i Gyldendals store danske encyklopædi om *kuppel* nævner Ulla Kjær, at "Såfremt

⁸⁹ Wright 1941, s. 48. Zinken blev i Danmark benyttet af stadsmusikanterne helt op til slutningen af 1700 - tallet. Den optræder bl. a. i opførelserne af J.E. Hartmanns Balders død fra 1779 til maj 1791. Mulvad 1980, s. 98.

⁹⁰ Wright 1941, s. 177.

⁹¹ Braune 1898. ... Wörter auf das ahd. and. trumba trumpa Trompete, Posaune, Trommel zurück, dem im An. ein trumba auch in der Bedeutung Pfeife, Röhre, wie das it. tromba Wasserröhre, zur Seite steht ... trompe Nabe des Wagenrades, das dicke, r u n d e und röhrenförmige Stück Holz, worin die Achse sich dreht, schwed. tromp Mündungsfriese einer Kanone, sowie and. trumba tuba. <http://gas-dd.sagepub.com/lp/de-gruyter/neue-beitr-ge-zur-kenntnis-einiger-romanischer-w-ter-deutscher-KL7gTOLuWO>.

⁹² Seddelarkiv i Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet nævner også *Trompe er et huult Stykke Skovtræ, som lægges til rende over en vej* (Horns herred).

⁹³ Seddelarkiv i Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet.

⁹⁴ Rietz 1867.

⁹⁵ Grimm 2011, bd. 22, sp. 1357. Her angives eksemplet ... wenn ein kind drey ellen lang solt in einer wiegen ausgestreckt liegen eben, als auf einer banck, dasz zwo faule trompen müsten daran pompen (i. e. wiegen) J. G. Schmidt *rockenphilosophie* (1729) 2, 212; Grimm 2011, bd. 22, spalte 1359.

⁹⁶ www.walkerorgel.de.

kuplen spænder over et rum med kvadratisk grundplan, formidles overgangen ved enten buede flader, *pendentiver*, eller koniske nicher, *tromper*.⁹⁷ Her er trompen en stor murklods, som den findes i Pantheon.

Har den latinske betegnelse *testudo*, der knytter lutten til skilpaddeformen så noget tilfælles med trompen med træklods-tilknytningen?

I Salmonsens leksikon oplyses, at *testudo* betyder skilpadde, men det er også i *Befæstningskunsten Benævnelsen paa det Træhus, som Angriberne ved Belejringer før Krudtets Indførelse anvendte til deri at tilvejebringe dækket Ophængning af Murbrækkeren (Aries), en med Jern ell. Bronze beslaaet svær Bjælke, der ved Menneskekraft sættes i Bevægelse mod Forsvarernes Murkonstruktion i den Hensigt at nedbryde denne*.⁹⁸ – *Testudo* forbinder dermed både klodsen og skilpaddeskjoldet med lutten.

Ifølge Köblers *Althochdeutsches Wörterbuch* har ordet *trumba* en lydmalende oprindelse, det er et såkaldt onomatopoietikon.⁹⁹ Men har de fem forskellige trompeinstrumenter trompet, tromme, jødeharpe, trompet marine, og lut noget fællesskab med træklods og hinanden?

De fem trompe typer med udgangspunkt i betydningen klods

1 - Trompet/lur.

Trompeten er i de ældst daterede typer fremstillet af metal,¹⁰⁰ som den optræder i bl. a. trompeten fra Persepolis ca. 400 f. Kr., de nordiske bronzealderhorn 1500 - 500 f. Kr., romernes trompeter og de 4 trompeter fra Tutankhamons grav († 1323 f. Kr.). To af de fire egyptiske trompeter har en træklods med skaft, som trompeten kan skubbes ned over, så den ikke får buler, når den ikke benyttes.

Bronze trompet ca. 515 - 330 f. Kr. Museet i Persepolis

Sølvtrumpet med træklodsbeskytter fra før 1323 f. Kr. Tutankhamons grav

Romersk trompet (1, 28 cm) fra Pannonien i Zsámbék. Nationalmuseet Budapest

Men metaltrompeten har en pendant i træ, som kendes i bl. a. Sydamerika, Afrika (aporo) og Australien (didgeridoo), hvis aner sandsynligvis går længere tilbage end metal instrumenternes. Også i det meste af Europa¹⁰¹ kendes "trompeten" fremstillet af træ, som f.

⁹⁷ http://www.denstoredanske.dk/Kunst_og_kultur/Arkitektur/Bygningsdele/kuppel.

⁹⁸ Salmonsens 1927, bd. 23, s. 290.

⁹⁹ Köbler 1993, s. 198. <http://www.koeblergerhard.de/ahdwbbhin.html>.

¹⁰⁰ Der kendes lertrompeter tilbage til 6. årh. f. Kr. Cervelli 1994, s. 37 og 51.

¹⁰¹ I John Trevisas (1342 - 1402) oversættelse af Bartholomäus Anglicus' *De rerum proprietatibus* fra ca. 1245 oversætter han de latinske betegnelser tuba og buccina med ordet trompe. Og i forbindelse med buccina siger han, ... *trompe of horne, of tree eiper of bras* ... Dermed oplyser han, at en trompe kan være en trompet af træ. (Eitschberger 1999, s. 221).

eks. naverluren og alpehornet. Et af de ældste daterede fund i Europa af denne type stammer fra en tørvegravning i Killyfaddy i Irland, hvor man i begyndelsen af 1800-tallet fandt fire trælurer hver på ca. 60 cm. Dateringen siger ca. 300 f. Kr. og noget tyder på, at de har kunnet sættes sammen til ét langt instrument.¹⁰² Herhjemme kan de ældste trælurer dateres til 2-300-tallet.

Kopier af lurerne fra Holing (med Nydam-mundstykke) og Herning ca. 375- 530 e. Kr. Fremstillet af Moesgård Museum

Betegnelsen lur skulle ifølge en latinsk ordbog fra 400-tallet komme af det gæliske ord *lautro*, betydende badekar fremstillet af en udhulet træstamme.¹⁰³ Reidar Sevåg mener, at ordet lur *luðr* som grundbetydning er et stykke træ udhulet til at tjene visse bestemte formål som f. eks. *vugge, kiste, rør, møllebenk og skjede*.¹⁰⁴ I norrøn litteratur bruges ordet ofte som navn på blæseinstrument¹⁰⁵ og i mange af de tidligste bibeloversættelser fra 1300-1500-tallet bliver de latinske betegnelser *tuba* og *buccina* oversat til lur stavet på mange forskellige måder som f. eks. *lwdh, ludh, lwdæth*.¹⁰⁶ Og det er ikke kun i kirkelige tekster, vi finder luren. I Peder Laales ordsprog fra 1506 nævnes *Dødhen blæss ej i lywdh fore segh*, og om signalblæsning hedder det i f. eks. 1480 *Vthæn nar folket ær sammænsankæskullændhe, Tha thær wordhe enfoldhen lydælsæ ællær lwdæns lywdh*.¹⁰⁷ Der er i øvrigt en meget nær forbindelse mellem ordet lur og lyd, hvilket også fremgår flere steder f. eks. ... *skullæ gøre lwdhenæ lwdendehæ* ...¹⁰⁸

At det er et svært område at bevæge sig i fortæller følgende citat fra en islandsk saga *hófu (þeir) orrostuna með ógurligum trumbuþyt oc lúðrs hljóðum*¹⁰⁹ betydende "begyndte (de) kampen med en skrækindjagende trumbuþyt (trompet skrald) og lurers larm." Her forekommer luren sammen med ordet *trumbuþyt* – lyden fra en trumba,¹¹⁰ og da den frembragte lyd åbenbart ikke hører til de blide, kunne noget tyde på, at det må være et larmende blæseinstrument. Denne tydning understøttes af en oplysning fra Magus saga, hvor det hedder ... *Sumir börðu bumbur, sumit blæsu í trumbur* ...¹¹¹ (nogle slog på trommer, nogle blæste på trumba'er). Her er der vel ingen tvivl om, at den islandske trumba er et blæseinstrument.¹¹² I en islandsk oversættelse fra 1300-tallet af Karlamagnus saga finder man sætningen ... *Ok einn dag sem hans menn eru úti at skemtan sinni, heyrir um langt trumbur ok lúðrar heiðingja* ... (en dag da hans mænd er ude at more sig, kan de høre hedningers trompeter og lurer i det fjerne).¹¹³ Og i Olaf Tryggvasons saga, hvor kongens mislykkede kristning af høvdingen Raud omtales, nævnes i den islandske tekst ... *þá lét konúgr taka hvannnjóla trumbu* (en kvanstængel hård som træ), *ok bera þar í munn honum, en sumir menn segja at konúgr lèti setja lúðr sinn í munn Rauð* ...¹¹⁴ (da lod kongen tage en kvanstilk

¹⁰² O'Dwyer 2004, s. 63 - 65.

¹⁰³ Schiørring 1977. bd. I, s. 14.

¹⁰⁴ Bl. a. Sevåg 1973, s. 46.

¹⁰⁵ F. eks. Draumkvædet ca. 1300 ... *Saa kom den færi sonnate/ho tosse me væra traa/aa fyr rei St. saale Michael/aa Luren onde Armen laag. I Broksvalin ... Dæ va St. saale Michael/han blæs i Luren den lange/aa no sko alle Synde-Sjæline/fram fe Domen stande* ...

¹⁰⁶ Se under luth i <http://gammeldanskordbog.dk/>.

¹⁰⁷ Gammeldansk seddelsamling. Den gamle gårdsret. AM451,12.

¹⁰⁸ 1475 - 1500 Den gammeldanske Bibeloversættelse, 1. Samuels Bog. Thott 8,2.

¹⁰⁹ KLNLM, s. 714.

¹¹⁰ Armannsson oplyser, at det hedder trumba i nominativ ental, trumbu i akkusativ, genitiv og dativ. I flertal har man trumbur (nom), trumbur(akk), trumbna(gen), trumbur(dat). Ifølge ONP Ordbog over det norrøne prosasprog optræder trumba første gang i 1220'rne.

¹¹¹ Riddarasögur Bjarni Vilhjálmsson, s. 322.

¹¹² Cederschiöld 1884.

¹¹³ Tak til Guðbrandur Armannsson for hjælp med de islandske oversættelser.

¹¹⁴ Egilssyni 1826, s. 179 i en note til trumbu står trènaða, der betyder træ, hvilket kan betyde, at kvanstænglen er blevet hård

og sætte i hans mund, somme siger, at kongen lod sætte sin lur i munden på Rød).

Dette tyder på, at Island har haft den mere "normale" trompetbetydning af trombe/trumba, men altså samtidig med lurbetegnelsen.¹¹⁵ Dette med at skrive det samme to gange, men med forskellige ord, som det gøres i disse eksempler med trumba & lúður er et stiltrick, der ofte benyttes ikke kun i sagaerne.¹¹⁶ Man finder det også i Rémundar saga Keisarasonar, hvor det hedder *trumbu Þyt ok ludra gangi*.¹¹⁷ Og det kunne så igen pege på, at de to betegnelser dækkede det samme. I Sigfús Blöndals Islandsk - Dansk Ordbog fra 1920 finder man, at Trumba har to kendte betydninger: 1. Tromme, 2. Trompet, og at Trumbuþytur på det sted betyder: 1. Trommehvirvel, 2. Trompetklang.¹¹⁸

Vikingernes lur er fremstillet af et flækket udhulet stykke træ, der igen er sat sammen og ombundet med vidjer. Så trompeten kender vi altså også i en træudgave. Den viste firkantede lur minder i opbygning meget om flere af tromp(e)oplysningerne fra Jysk ordbogs seddelarkiv, hvor der bl. a. nævnes, at *tromp er en udhulet træstamme eller rende af 4 sammentømrede planker til vandet at løbe igennem*.¹¹⁹

Firkantet lur (nr. 1) fra Daugbjerg
ca. 200 e. Kr. (Foto: Ove Madsen)

Nyeste danske lurfund 2007. Daugbjerg. Lur nr. 2 ca. 200 e. Kr.
(Foto: M. Klingenberg, Viborg Stiftsmuseum)

2 - Tromme

Trommen har etymologisk sammenhæng med trompe. Den bliver for størstedelens vedkommende fremstillet af træ og i flere tilfælde af en udhulet træklods. Og så har den som nævnt ofte en snor som seiding. Mens vi kender trommer af ler ca. 5000 år tilbage fra den såkaldte tragt bægerkultur, så er der indtil nu ikke gjort arkæologiske træfund i Danmark, der med sikkerhed kan identificeres som rester af trommer. Der er et enkelt fund fra ca. 200 e. Kr. fra Daugbjerg i Jylland, hvor man har fundet det meste af en træramme med huller til evt. dyvler til fastholdelse af noget udspændt, men dette er mere sandsynligt beregnet for et net til en sigte end skind til en tromme. I Grønland fandt man ved udgravninger i 1980'erne i Qeqertasussuk og den nærliggende lokalitet Qajaa ved Jakobshavn Isfjord nogle 4.500 år

som træ. Dette betyder ikke, at kvanstænglen nødvendigvis har været et blæseinstrument, men bare et rør, som lyngormen kunne styres ned i munden med. Dog kunne sammensætningen af *hvannnjóla* og *trumbu* vel også tydes som en 'kvan - trompet'?

¹¹⁵ Unger 1860, s. 173.

¹¹⁶ Oplyst af Armannsson.

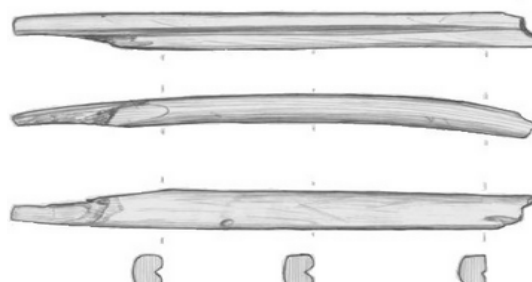
¹¹⁷ Rémundar saga Keisarasonar, s. 284.

¹¹⁸ I Blöndal 1920, oplyses om trumba, at det kan betyde (luður) Trompet, (njólatromba) kvanstilk samt (þeyta lúður) blæse trompet.

¹¹⁹ Seddelarkiv i Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet.

gamle brudstykker af træ, der i foråret 2011 blev identificeret som dele af rammetrommer.¹²⁰

Dele af 4500 år gamle rammetrommer af træ fra Grønland. Ill. Nationalmuseet

3 - Jødeharpe

Jødeharpe¹²¹ mundharpe (DK), mundgiga (S), maultrommel(n), maultrumpe,¹²² brumeisen (D), Jewes trumpe/ harpe (GB), trump (SCO IR), trompe (de Béarn) (F)¹²³ og mond-trompe¹²⁴ (NL).

I en optegnelse fra Skotland 1549 nævnes, at *The thrid* [fårehyrden] *playit on ane trump* i betydningen en jødeharpe.¹²⁵ I det engelske *The Nomenclator* eller *Rememberbrancer of Adrianus Iunius* fra 1585 benævnes instrumentet *A Jewes trumpe or harpe*. Den samme betydning af trompe finder man i *Newes from Scotland* eller historien om *Geillis Duncan* fra 1591, hvori det hedder *Geillis Duncan ... did goe before them playing this reill or daunce uppon a small trump called a Jewes trump*.¹²⁶ Instrumentets forskellige navne/betegnelser henviser både til strengeinstrumenter der stryges (giga) og slås (harpe) og til tromme.

I sin ældste form skulle den stamme fra Sydøstasien og meget tyder på, at de tidligste har været fremstillet af træ og bambus, som man kender dem i dette område i dag.

Mundharpe af bambus fra Cambodia fremstillet senest 1969. Musikmuseet (Foto: MMCCS)

Mundharpe fra Helgenæs. Vikingetid

De tidligste europæiske fund er alle af metal og menes at kunne dateres til 5. - 7. årh. (fem stk. fundet 1868 ved Rouen), mens de ældste danske er fra sen vikingetid. Den ældste daterede mundharpe i Norden er fundet på Helgenæs i jordfyld fra et af de ni grubehuse, der er dateret til vikingetid.

4 - Trompet marine

Trompet marine/ trumba marina/ trumscheit/ nonnegeige er et strengeinstrument af træ med én streng og en lyd, der sammenlignes med den mere snerrende lyd fra en tidlig trompettype. Den stryges med bue, har ikke noget gribebræt, og man spiller kun overtoner, såkaldte flageoletter på den. Dens navne henviser både til noget med trompet, tromme og strygeinstrument (Geige). I den tyske version *trumscheit* kan den første del af ordet både

¹²⁰ Maj Bach Madsen i <http://videnskab.dk/kultur-samfund/forste-mennesker-pa-gronland-spillede-tromme>.

¹²¹ Trompebetegnelsen eller beslægtede navne for jødeharpen finder man i store dele af verden. Eksempelvis: Bulgarien – *drumboy*, Kroatien – *drombulja*, Ungarn – *doromb*, Ukraine – *drymba*, Argentina – *torompe*, Chile – *trompe* samt Afrikaans – *trompie*. <http://www.websters-dictionary-online.net/definitions/Jew%27s%20Harp?>.

¹²² Dürr 1989, bd. 8, sp. 1831. Grimm 2011, bd. 12, sp. 1810 ... *unser Myrtillo schlägt seine maul-trumpe* ... fra J. C. Görings *Liebesmeyenblühlein* (1654).

¹²³ Benævnes også guimbarde. Wright 1941, s. 177.

¹²⁴ J.D. Herlein, *Beschryvinge van de volk - plantinge Zuriname* 1718.

¹²⁵ Compl. Scot.vi.65 i Oxford 1989.

¹²⁶ Wright 2008.

tolkes som tromme og trompet, mens den anden stavelse betyder brændeknude eller kævle.¹²⁷ Vi har herhjemme oplysninger om seks instrumenter af denne type,¹²⁸ der i Tyskland benyttedes helt op til 1920'erne, bl. a. i nonneklostret St. Marienthal an der Neiße i Sachsen, hvorfra man kender fem eksemplarer.¹²⁹

Musikere med
nonnegeige,
mundharpe og
fidel.
Anonym ca.
1487¹³⁰

Forfatteren med en kopi af trompet
marine fra Praetorius Syntagma
musicum 1619

5 - Lut

Lutten som instrument bliver omtalt og beskrevet i mange artikler og bøger, hvorfor den ikke vil blive behandlet særligt i denne sammenhæng. Her skal blot nævnes, at perseren Ziryab (789 - 857) også kaldet Ali ibn Nafi eller Abu I-Hasan som en af de første i 822 bragte forløberen for lutten al-ud'en med sig fra Persien til Europa – fra Bagdad til Cordoba.¹³¹

Arabisk al-ud spillet med plektrum.
Fra Aragonsk relikvietriptykon
Madrid¹³³ omkring 1620 -30

Lutspillende engel 1500 - 1525,
Århus Domkirke¹³²

Lutspillende kvinde på kasket af
keramik fremstillet 1390. Fund fra
Kgs. Nytorv 2010¹³⁴

¹²⁷ Adkins og Dickinson 1991, s. 19 - 32. Forsøger at udrede navnenes oprindelse uden en endelig konklusion.

¹²⁸ Friis 2005, s. 20 og <http://levendemusikhistorie.dk/instrumenterne.html>.

¹²⁹ Salmonsens 1927, bd. 23, s. 818. Adkins og Dickinson 1991.

¹³⁰ Adkins & Dickinson 1991, bd. II, s. 528.

¹³¹ <http://en.wikipedia.org/wiki/Ziryab>.

¹³² Lutten/trompen finder man afbildet på mange danske kalkmalerier i perioden 1450 - 1550.

¹³³ Farmer 1976, s. 108 - 109.

¹³⁴ Rikke Søndergaard Kristensen: Den lutspillende musiker er en kvinde.

http://www.copenhagen.dk/dk/udgravninger/kongens_nytorv/den_lutspillende_musiker_er_en_kvinde/.

Trompen som lutbetegnelse nævnes ofte i de tidlige omtaler som et instrument, der slås ligesom harpen.

Og så findes der den franske trompeversion *tambourin à cordes*, der anslås med en trommestik, og som ofte er koblet sammen med énhåndsfløjten.

Énhåndsfløjte og slagtrompe. Fresco af Filippino Lippi i Carafas kapel i Basilica di S. Maria sopra Minerva, Rom 1400-tallet

Fra fresco i kuplen i Convento de la Concepción de Épila (Zaragoza). Musikere med énhåndsfløjte og henholdsvis tromme og slagtrompe af Juan Galbán Jiménez 1596 – 1658

Énhåndsfløjte og slagtrompe fra altertavle 1499¹³⁵

¹³⁵ Maler og stedangivelse ukendt. <http://forum.musiques-medievales.eu/>.

Slagere – spillere

Der ser således ud til at være “træklodder” som oprindelse til alle instrumenterne, og der er også noget i de omtalte instrumenters navne, der fortæller, at de bliver slået – bortset fra trompeten. På dansk har vi ikke betegnelsen en *trompetslager*, men man har som tidligere nævnt på hollandsk denne betegnelse for en person, der blæser trompet.

Det at slå et strengeinstrument kender vi fra Grundtvigs *Slå Harpen, du fromme Salmist paa Jord ...*, og det er ikke en poetisk opfindelse af Grundtvig. At slå harpen optræder allerede i Vølvens Spådom fra Den ældre Edda, der antagelig er fra slutningen af 10. århundrede og nedskrevet i 1200-tallet. Heri står der i vers 42 om *Egde*, at han sad på højen *ok sló hörpu* – og slog sin harpe.¹³⁶ Som et kuriosum optræder endda i 1590 en kvindelig af slagsen. Det drejer sig om *Kirsten Harpeslaaer*, der ifølge Helsingørs Tingbog dømmes for at have dræbt en trompeter!¹³⁷

I *A Concise Dictionary of Old Icelandic* af Geir Tómasson Zoëg oplyses, at *slagr* findes i betydningen *tune, air, played on a stringed instrument* og at *slátt* kan betyde *playing a harpe*.¹³⁸ Både *slagr* og *slátt* er afledt af det oldnordiske verbum *slá*, der betyder at slå.¹³⁹ En interessant bemærkning om det at slå = at spille, skriver Troels Lund i *Dagligliv i Norden: Fedel og Gige eller Gige svarede omtrent til, hvad nu kaldes Violin. Begge spilledes med Bue, ikke længere med Greb af Fingre som i fordums Dage, da det endnu med Rette hed “at slaa Fidel”*.¹⁴⁰ Lund har ikke nogen henvisning til dette, men i Hortense Panums *Musikleksikon*¹⁴¹ henviser hun til udtrykkene *Fidluslattr, d. e. Fiddleslet i en gammel dansk Homiliebog (12. Aarh.s Slutning) og »at slaa Fidle« i Knyt-lingesaga (13. Aarh.) tyder paa. at F. opr. er bleven slaaet med Fingrene el. med Plekter*. – Her er dermed en antydning af en spillemåde.

Når så mange forskelligartede instrumenter bliver “slået” betyder det, at det at slå et instrument har betydningen at spille på det. Og dette gælder ikke kun strengeinstrumenter. Christian IV påbyder således 22. juli 1632 Frederik Günther: *Du sollest deiinen fleiiss anuenden, dass du Eiinen guten kerll bekommen ka[nn]st, der woll auff dass Symphoneii oder Virginall slagen kan den kinderen auffuarten könthe*.¹⁴² Hvor lut og harpe er strengeinstrumenter, der spilles direkte med fingre eller negle og plekter af forskellig art, så er der her tale om strengeinstrumenter af tastetypen. Til denne type hører også orglet, som tilbage i tiden blev betjent af en *orgelslager*.¹⁴³ Betegnelsen benyttes så sent som i 1700-tallet, hvor det hedder om organisten Buxtehude *Hvilken mærkelig Mand var ikke hin Helsingør - Orgelslager*.¹⁴⁴

At trompet marine, når den kaldes nonnegeige, kan stryges er ligetil; at den slås, ses af den specielle model, den også findes i. For lutten og jødeharpen, med harpe i navnet, gælder det samme, og om den sidstnævnte under betegnelsen *Maultrommel* fortælles direkte, at den slås, hvilket sker med pegefingren. Den svenske betegnelse *mundgiga* henviser til et instrument, der normalt stryges, men som jo også kan knipses. Og samtidig er den forbundet med blæseinstrumentet, da dens tone øges væsentligt ved kraftig ind- og udånding under spillet.

Trompen er altså et strengeinstrument, der slås, og da den nogle steder optræder sammen med

¹³⁶ ODS *Hand slår en gød harpe*. Citat fra Matthias Moths håndskrevne ordbog H99. Fra oldnordisk kender man også *hörpuslageri*. ODS, bd. 7, 1925.

¹³⁷ Lund 1914, s. 129.

¹³⁸ Zoëg 1910, s. 386 og 387.

¹³⁹ Levy 1974, s. 13. Samme betydning finder man i Hægstad og Torp 1909: *harpaslátt*, m. *harpeslaatt*, *harpespel* (s.148), *hörpu-slagr*, -*slátt*, m. *harpespel* (s. 200) og *Slátt*, m. *slaatt*, *spel* (s. 408).

¹⁴⁰ Lund 1914, s. 130.

¹⁴¹ Panum 1924, s. 140.

¹⁴² Bricka 1969, s. 31. Kalkar oplyser under *slá, æt klavier schlagen* betyder at spille klaver. Kalkar 2000, s. 875.

¹⁴³ Aphelen 1764, s. 480.

¹⁴⁴ ODS bind 15.

harpen, kan ordet dermed heller ikke være en anden nordisk betegnelse for harpe. Ligesom trompen blev også lutten slået, hvilket også fremgår af adskillige musiker betegnelser i danske kilder. I 1447 nævnes *lutenslagere*¹⁴⁵ og i 1489, 1494 og 1497 *lutensleger*.¹⁴⁶ Frederik II har 1559 som tidligere navnt *Benedictus luthenslaaer*, og ved Christian IV's kroning 1596 viste et af optogene en havmand og en havfrue, hvor havfruen slog på en lut.¹⁴⁷ Og vi har navngivne personer som *Peder Krummeling Lutenslar* i Helsingør 1605¹⁴⁸ og en *Anders luthenslager* i København i 1606¹⁴⁹. – Lutten og trompen er blevet spillet på samme måde.

Afslutning

For det danske områdes vedkommende i 14-1600-tallet har ordet trompe, udover at være en europæisk musikinstrumentbetegnelse for trompet, horn, valdhorn, tromme og mundharpe med rod i det tyske, engelske og franske, også været en udbredt alment kendt sideløbende betegnelse for knipseinstrumentet – lutten. Men udover dette område, har man også benyttet ordet i denne betydning i en vis grad i Sverige og Nordtyskland. I disse lande optræder trompebetegnelsen sideløbende med den mere kendte betegnelse: lut for dette instrument, men hyppigheden og sikkerheden i tolkningen er forskellig. For Nederlandenes vedkommende er luttolkningen mere tvivlsom.

Det er i de danske kilder, der er flest éntydige eksempler i ordbøger, oversættelser og regnskaber på betydningen lut. Og det er også i de danske kilder, der er færrest eksempler, hvor tolkningen er usikker. Den tidsmæssige periode for brugen af ordet er også den længste med det tidligste eksempel fra 1428 til det sidste i 1688 og med en fordeling på 7 i 1400-tallet over 25 i 1500-tallet til 9 i 1600-tallet. Der er dermed over tre gange så mange eksempler i 1500-tallet som i hvert af de to øvrige århundreder.

Hvad det også er værd at bemærke, er forholdet mellem antallet af eksempler på brugen af ordet trompe i omtaler eller registreringer af musikere med eller uden navneangivelse, og så ordet trompe, hvor det benyttes i skriftlige tekster eller ordbøger. Her viser det sig, at de oplysninger, der relaterer sig direkte til en person kun udgør knap en fjerdedel af det samlede antal – 11 ud af 41. Og hvad der er endnu mere interessant er, at disse eksempler alle ligger i den tidligste periode med det sidste eksempel fra 1558. Herefter er der ingen oplysninger om trompespillere.

Det ser dermed ud til, at man efter midten af 1500-tallet ikke længere benytter ordet trompe, når man nævner eller omtaler en lutspiller, men stadig kender og bruger ordet i lutbetydningen, når man oversætter eller udtrykker sig i skriftlig sammenhæng. Oplysninger om ordet fra ordbøger (7) kender man først fra 1561. Regnskaber og inventarielister omfatter 14 oplysninger mellem 1428 og 1564, mens de skriftlige tekster dækker stort set hele perioden (20). For Sveriges vedkommende er der færre éntydige eksempler og her dækker brugen af termen trompe oftere trommeslager eller trompeter.

I Tyskland (bilag 4) er der fundet færre oplysninger end man med hensyn til landets størrelse i forhold til det danske antal kunne forvente, hvor lutbetydningen er sikker. Men især ordbøgerne viser, at ordets betydning, udover de gængse som trompet, tromme og mundharpe, har omfattet både lut, lutspiller, dette at spille på lut samt at knipse et instrument. De mange danske oversættelser fra tysk til dansk af Laute til trompe fortæller også, at ordet i den betydning har været mere udbredt i Danmark end i Tyskland.

Generelt set er der noget, der peger på, at Skandinavien og det nordtyske område – med

¹⁴⁵ Galster 1953, s. 21

¹⁴⁶ Galster 1953, s. 285, 322 og 435

¹⁴⁷ Hammerich 1892, s. 14.

¹⁴⁸ Koudal 2000, s. 95.

¹⁴⁹ Nielsen, bd. II 1872, s. 533.

Danmark som det land, hvor der er fundet flest eksempler – i næsten 200 år fra slutningen af 1400-tallet til slutningen af 1600-tallet har være den eneste del af Europa, hvor man har haft to sideløbende betegnelser for det samme instrument – trompe og lut. Grænserne for ordets betydning er svære at sætte. Og i nogle få tilfælde har det måske haft den mere “normale” europæiske betydning trompet. Specielt 1400-tallets eksempler kunne antyde dette. Kunne en af årsagerne til disse få eksempler være, at vi allerede havde to ord for trompet. Den skandinaviske lurbetegnelse, der kendes fra sagaerne¹⁵⁰ med betydningen blæseinstrument af træ (eller måske også metal?) og så trommet’ en i metal og med slut-t’et i ordet.

Blandt de danske eksempler på benyttelsen af ordet trompe, er der som nævnt flere citater, hvor det er usikkert om betydningen er trompet, men der er ikke fundet entydige eksempler for dette som f. eks. *blæsende i trompe* eller betegnelsen *trompetslager*, som det forekommer i Nederlandene (se note 136).

Sprogvidenskab, etymologi og instrumentvidenskab/organologi er et minefelt at bevæge sig ind i. Hvilket kendskab har oversætterne haft til teksterne og ordbogsudgiverne til det organologiske? Kan man lægge større vægt på verdslige tekster end bibelske, og kan regnskabsoplysninger og inventarielister tillægges større troværdighed og værdi end oplysninger fra mere litterære tekster?

Ikonografisk set er der ingen afbildninger af nogen art, der har tilknyttet betegnelsen trompe – og desværre intet eksisterende krus med en lut på låget omtalt som trompe i registreringerne. Der kendes heller ingen omtaler, der beskriver instrumentets bygning, størrelse, stemning, antal strenge eller lignende. Og der er overhovedet ingen kilder, der fortæller, om der er forskelle på de to. Det er i tekster, ordbøger og regnskaber vi finder oplysninger om, at instrumentet findes. For teksternes vedkommende er der tale om oversættelser, omtaler, referater og mere frie tekster, og heriblandt er mange éntydige citater på trompe i betydningen lut.

I tidens ordbøger fra latin til dansk får man altid oversættelsen af testudo og chelys til trompe, som fortæller, at ordbogsudgiverne på udgivelsestidspunktet kun har haft kendskab til ordet trompe i lutbetydningen. Trompet har været oversættelsen af tuba og lituus. Trompen omtales ikke i *Den Norske Dictionarium eller Glosebog* af Christen Jensøn fra 1646 og der er ingen rent danske ordbøger udgivet i 1600-tallet. Fra den periode har vi kun Moths håndskrevne.

Endelig er der de mere musiker relaterede tekster som regnskaberne med adskillige navneangivelser, hvor det i flere tilfælde har været muligt at få bekræftet ordets betydning.

Behandlingen af materialet efterlader naturligvis adskillige ubesvarede spørgsmål. Af mere overordnet karakter kunne det være interessant at finde svaret på, hvorfor termen trompe i betydningen lut ser ud til at have udviklet sig og haft ”epicenter” i det danske område.

Et andet ubesvaret spørgsmål er, hvorfor betegnelsen i forbindelse med musikere forsvinder i midten af 1500-tallet og derefter kun optræder ved instrumentangivelser hvori indgår lut, mens trompe fortsat optræder i teksterne i mere end 100 år derefter. Betegnelsen trompeslager forsvinder, men i flere generationer derefter kender/benyttter man stadig termen trompe i betydningen lut. Vedrørende trompen som lut så viser kilderne, at man i renæssancen har haft kendskab til strengeinstrumentet trompen som synonym med lut, og at den som instrumentbetegnelse i slutningen af perioden, som hos Bang og Peder Syv, benyttes sideløbende med den almindelige lut betegnelse for så at forsvinde mellem 1688 og 1717.

Med Ole Kongsteds ord *er der i perioden fra slutningen af 1400-tallet til midten af 1500-tallet ikke nogen tvivl om, at der med hensyn til 'trompe': d.v.s. også 'trumpe', 'trwmppe' o. l. er tale om en 'terminus technicus' som i daglig sprogbrug har været anvendt som*

¹⁵⁰ Bl. a. Harald Hårderådes, Kong Heibreds og Olav Tryggvasons.

synonym med lut. Der har i denne periode i Danmark med sikkerhed været to sideløbende betegnelser for dette knipseinstrument: Lut¹⁵¹ og trompe.

Vender vi tilbage til citatet *Hackebred/ Tromper oc gier* fra Niels Bredals *Børne Speigel*, så ser dette ikke ud til at være en oversættelse af et andet udenlandsk værk. Som inspirationskilde til sin bog angiver Bredal selv Erasmus af Rotterdam's *De civilitate morum puerilium* (1528), som han har læst på latin. Den udkom i Danmark i 1623 med en dansk sideløbende oversættelse *Om Høffuiskhed i Børneseder ... En liden Bog. Cum interpretatione Danica, porro, & quibusdam Scholijs Longolij, & c.* I både denne og i andenudgaven fra 1646 er der et afsnit til slut med titlen *De Lusu – Om leeg*, men i ingen af udgaverne er der noget, der kan være forlæg for lige netop det vers, der omhandler trompen.

Med baggrund i eksemplerne fra ordbøgerne, oversættelserne og musikerbetegnelserne anser jeg trompen i Bredals *Børne Speigel* som værende synonym med lut. Og selv om den organologiske sammensætning af instrumenterne i samtiden ikke er et skudsikkert bevis, så passer trompen som et af de tre nævnte instrumenter *Hackebred/ Tromper oc gier* også ind i denne sammenhæng.

Bilag 1

Nedenstående er i kronologisk rækkefølge de undersøgte 41 danske eksempler, hvori betegnelsen trompe indgår.

Danmark

1)	1428	Diplomatarium Flensborgense	<i>Peter Trumper</i> ¹⁵²
2)	1485	Ivar Axelssen Totts regnskab for Gotland ¹⁵³	<i>Jn die corporis Christj [11/6] ... Jtem pedher trwmpere som myn herre [Ivar Axelsson]¹⁵⁴ bade migh [Laurens skrivare]¹⁵⁵ faa hannum at giffwe en monk i grobrødre cløster for han skwlle lere hannum at lege paa orger ... j mark ...</i> ¹⁵⁶
3)	1486	Ivar Axelssen Totts regnskab for Gotland	<i>Fredagen sancte Byrgitte afften [6/10] ... Jtem Sende jach myn herre epter till Swortebrodre closter medh pedher trwmpere ... j mark...</i> ¹⁵⁷

<i>Hoffwerdagen sancte Byrgitte Dagh [7/10] ... Jtem Sende jach myn herre medh pedher trw[m]pere i myn fives gordh ... j mark</i> ¹⁵⁸ |
| 4) | 1488 | Mariager Legende-Håndskrift | <i>... Ey er then lywd i wærdhen til,/ som hennæ [Jomfru Maria] løsther hælder at høræ,/ Ey trompæ, ey harpæ, ey seydhnen spil,/ huo hannum kan wæl framføræ ...</i> ¹⁵⁹ |

¹⁵¹ Af eksempler kan nævnes ... *Den Luthenist Saach Iørgen behm* ... (Chr. IV's breve 16/2 1627) og 10/8 1620 *Gav jeg Roberts [Anstruther] Lutenist 10 Rosenobler*. (Molbech 1852, bd. 4, s. 261).

¹⁵² Nyrop 1899, bd. I, s. 141. Optræder i fortegnelsen over medlemmer af S. Gertruds Gilde i Flensborg i året m cccc xxviii (1428). Sejdlin 1865, bd. 1, s. 110 opgiver mellem 1379 og 1509. Gammeldansk Ordbogs seddelarkiv oplyser håndskriftdateringen til 1415 - 1513 og Peter Trumper til 1428.

¹⁵³ I oversættelserne, der er foretaget af Melefors, er hvert forkortet ord i originalen skrevet ud, som man kunne regne med, skriveren ville have skrevet det, hvis han ikke havde valgt at forkorte det. Den uforkortede tekst er noteret i kursiv.

¹⁵⁴ Melefors 1991, s. 13. Ivar Axelsson af slægten Tott var dansk rigsråd senest 1451 og svensk senest 1470.

¹⁵⁵ Identificeret af Melefors 1991, s. 13.

¹⁵⁶ Melefors 1991, s. 82.

¹⁵⁷ Melefors 1991, s. 364. DSL Gammeldansk Seddelarkiv.

¹⁵⁸ Melefors 1991, s. 367.

¹⁵⁹ <http://gammeldanskordbog.dk/> GkS 1586 Knudsen, G. (red.): Mariager Legende - Haandskrift. København 1917 - 30.

- 5) 1488 Henrik Bakes Regnskab ... Clawes **trumper** to eyname tughe 5 r. gulden ...¹⁶⁰
... Dosuluest nach mynes g. h. beuelhe Clawes **trumper** 1 par
hoger scho 4 ß¹⁶¹

... Clawews **trumper** wedder gegeuen 5 witten, de he touorenn
von 2 nachten vor ruchfoder vnde i spint hauerem vtelecht
hadde¹⁶²
- 6) 1489 Henrik Bakes Regnskab ... Der dorinnen, de Clawes **trumper** in der stert moste wisen,
2 ß ...¹⁶³

... Ame donredage darnegest Clawes **trumper** 4 r. g. jussu
domini.¹⁶⁴
- 7) 1494 Helmold Alverdings Regnskab ... Hamburg ... von beuelhe her Otten Rantzouwen¹⁶⁶ geuen
vedrørende rejser til Berlin og twen **trumpers** 1½ marc Luneborgh [Lyneburg]
til Danmark¹⁶⁵ ... twen **trumperen** 1 r. gulden ...¹⁶⁷
- 8) 1500 Regnskaber vedrørende **Trumppensleger**¹⁶⁸
krigen i Ditmarsken
- 9) ca. 1500 *Persenober og Konstantianobis*¹⁶⁹ ... hwad kan jech ther meræ faa
then afften bleff han sidindæ saa
och hørde mange fowræ tone
bodhæ **trompe** och harpæ oc basone ...¹⁷⁰
- 10) 1504 Henrik Bakes Regnskab ... 2 r. g. des rades **trumperen** vnde spelluden...¹⁷¹
- 11) ca. 1510 Københavns Diplomatarium¹⁷² Hans **Thrompere** j swend
- 12) 1515 Christiern Pedersen *Alle Epistler*... ... Thii vdsende han en engild som tog och førde hannem till
eth degligt palatz oc lod hānem see aller degligste mēniske
som kledde vaare i skynnende gyldene kledebone som swnge
aller degligste oc alsom løsteligste sang Dā hørde oc alsom
deligste wrge [orgel] leeg **trompe** leeg harpe leeg oc alle

¹⁶⁰ Galster 1953, s. 277. I bemeldte regnskab optræder også en *trummiter*.

¹⁶¹ Galster 1953, s. 288.

¹⁶² Galster 1953, s. 289.

¹⁶³ Galster 1953, s. 284. Oplysningen kommer fra Bakes regnskab fra Hertugdømmerne Slesvig og Holsten aflagt for Hertug Frederik og registrerer bl. a. udbetalinger til mindst 12 musikere i forbindelse med en fest i de sidste dage af august og de første af september 1489. Stedet fremgår ikke af regnskabet, men udover Clawes (Klaus) *trumper* har der også optrådt 4 *lutenslegere* (Markgreve von Mantouwens, Hertug Magnus', Wismeresschens og Badens), 3 *tromittere* (Hertug Magnus', Markgrevens og Hertug Hinrickes von Brunßwigjs), 1 med *bassunen*, 1 kvindelig *ghighellerske* (violinist), Hertug Baltazars *piperenn*, Markgrevens *bungher* (paukist) samt yderligere *speluden* og *euenterer*.

¹⁶⁴ Galster 1953, s. 291. I Gammeldansk ordbogs seddelarkiv nævnes Clawes *Trümpere*, vistnok Gottorp. Toldregnsk 1491 - 1492.

¹⁶⁵ Helmold Alverding var sekretær for Hertug Frederik af Gottorp (kronet 1523 Frederik II) og førte regnskab over udgifter på hertugens rejser til Berlin og i Danmark 1494.

¹⁶⁶ Otto Rantzau var hofmester eller marskal fra 1495 for hertug Frederik, hvem han flere gange lånte penge. Bricka 1899, s. 469.

¹⁶⁷ Galster 1953, s. 317 og 319.

¹⁶⁸ Galster 1953, s. 97.

¹⁶⁹ Citatet stammer fra 3. Del, *Persenober føres til Konstantianobis* linie 271 - 272. I <http://studermiddelalder.dk> oplyses: Værket er ét element i et vidtforbundet net af oversættelser og bearbejdelser af en fransk roman fra 1100 - tallet, *Parténopeus de Blois*. Noget direkte forlæg for den danske tekst kendes ikke. Den tidligst kendte tekst af den danske *Persenober og Konstantianobis* findes i Stockholmshåndskriftet K47 fra ca. 1500. Sjuskefejl i teksten tyder afgjort på, at der er tale om en afskrift. Det underbygges af, at den ældste bevarede trykte udgave fra 1572 har læsemåder, som efter al sandsynlighed er oprindelige og går tilbage til et fælles forlæg for K47 og trykken. I en tilføjelse til efterskriften fra 1572 nævnes den første trykte udgave, som angives at være udkommet i 1560. Brandt 1870, II, s. 43 opgiver årstallet 1484.

¹⁷⁰ *Persenober* c. 1500. Fra afsnittet hvor *Persenober* føres til *Konstantianobis* linie 269 - 274. Manuskript 174 recto.

¹⁷¹ Udbetalt 17. Oktober, Galster 1953, s. 656.

¹⁷² Nielsen 1872, s. 284. Fortegnelse over våbenføre mænd i *Kiødmangher rodermaall*. <http://gammeldanskordbog.dk/>.

honde anden sød leeg som nogen man høre kunde ...¹⁷³

- 13) 1515 Brev til K Christian II fra Christierno Johannes Sacerd & Vicecomite Palatino¹⁷⁴ ... Tekkes iders nade ath wide ath ieg tacker iders nade for vndest oc stor kerlighed, som i meg bewissde then thith ieg lag hos Hanß Griiß om natten, hwilken som foget war paa then thiit, oc [eders naade] sende budh epter megh oc iagh kom neder til ider oc legde paa **trompen** for iders nade, oc loffuede ath giore wel emod megh, nar som i bleffue storre oc eldre ...¹⁷⁵
- 14) 1500 - 25 *Frugtsommelige Qvinders Urtegaard* ... Han vil ok gerne lege po harper, **tromper** ok anden so dan leeg ok vil gerne dantse ok kwæde ock giøre sig glaed ...
- 15) 1523 Fortegnelse over Christian IIs kostbarheder i guld og sølv ... ith span met i **trompere** oc i jomfru met en harppe, veger iiii lot i quintin ...¹⁷⁶
- 16) 1531 Københavns Diplomatarium¹⁷⁷ 21/9 ... Item en liden sølff stob [krus] met en **trumper** poo laaget, veyer xiiij lod j quintyn ...
- 17) 1550 Christian IIIs bibel ... naar i høre Basuners/ Trommeters/ Harpers/ Giers/ Psalteres/ **Trompers** oc allehonde Strenges legs liud ...¹⁷⁸
- 18) 1552 Hans Tausen *Pater noster* ... aandelige lobsang/ psalter leg/ aarriuerck [orgelværk]/ harpe/ **trompe**/ lirelig etc. Saa som min gode Elizeus vilde høre en lireleg ...¹⁷⁹
- 19) 1557 Christian IIIs Rentemesterregnskaber *Giffuit tromethere och **trompeslaere** theris besolding till Michaelis (29/5)*
- 15 daler Bartell [Larsson] **Trompeslaere**, giffuit hanum paa hans besolding thend anden augustj. Och wort hand angenomen om Sanctj Hans dagis tiide, schall haffue om aaret: 30 daler och en hoffcleding, fich nw:
- 15 daler Mattz **Trompeslaere** same tiid paa hans besolding. Och er liige angenomen mett thend anden, fich nw: 20 daler Benedictus [de Drusina] **Trompeslaer**, giffuit hanum same tiid paa hans besolding. Och er lige angenomenn mett the andre 2 **trompe slaere**.¹⁸⁰
- Thend 3 decembris epther Casper Mules¹⁸¹ beffaling betald Benedictus [de Drusina] **Trompeslaere** for strenge till hertiig hans. – 1 ½ Daler¹⁸²

¹⁷³ Pedersen 1515, s. 131 verso. Tekst til anden søndag efter Påske.

¹⁷⁴ Danske Magazin 1751, s. 108.

¹⁷⁵ Danske Magazin 1751, s. 109.

¹⁷⁶ Allen 1854, s. 83.

¹⁷⁷ *Fortegnelse over de Klenodier, som København fik af kalentelaget* [broderskab, ell. især: (højtidelig) sammekomst, spec. af præster]. Nielsen 1879 IV, s. 460 nr. 441.

¹⁷⁸ Christian IIIs *Biblia/ Det er den gantske Hellige Scrift/ vdsæt paa Danske*, Daniels Bog kap. 3, 5.

¹⁷⁹ Tausen 1552, s. 112. KB Indscanning. LN 1566.

¹⁸⁰ Balle & Bolwig 1999, bd. IV, s. 90. I samme regnskab er der også udbetalinger til både en *Erhardt tromther* og en *tromeslaere*. Ingen af trompespillerne optræder i de tilgængelige regnskaber fra 1551, 54 og 56. Identificeret af Ole Kongsted, der også oplyser, at Benedictus befandt sig omkring 5 år ved hoffet. (Kongsted 2010, s. 181 og Kongsted 2011, s. 245). Benedictus dedicerede i 1556, før han kom til Danmark fra Sverige *Tabulatura continens insignes et selectissimas quasdam fantasias: cantiones Germanicas, Italicas, ac Gallicas: Passemazzo, Choreas, et Mutetas, Jam primum in lucem aeditas per Benedictvm de Drusina Elbingensem; Francoforti, ad viadrvm in officina Ioan. Eichorn. 1556* til den svenske lutspillende prins Erik Gustav, den senere kong Erik XIV.

¹⁸¹ Tugtemester og informator for Christian IIIs sønner Hans og Magnus. 1556 domprovst i Ribe. Det ser ud til, at det er hertug Hans, Benedictus har bestilt lutstrenge til. Dette er i såfald den første oplysning, vi kender om prinsers musikundervisning i både Danmark og Sverige.

¹⁸² Balle og Bolwig 1999, bd. IV, s. 192 og Rørdam 1871, bd. 2, s. 248.

- 20) 1558 Christian III's Rentemesterregnskaber *Bartell **Trompeslare**, giffuet hanum thend 20. dag aprilis for ½ aarss tieniste. Och ther affbetald till Sanctj Hanss dag [24/6] nest komendis. 15 daler*
- Matz **Trompeslaere**, same tiid giffuit hanum hanss besolding, och ther met affbetald till Sanctj Hans dag. 15 daler.*
- Benedictus **Trompeslare**, giffuit hanum hans besolding till poske [10/4] fortient, och till huss hyre. 14 daler*
- End giffuit hanum Sanctj Hanss dag [24/6] paa hans besolldingh till juell først komendis. 21 daler¹⁸³*
- 21) 1561 Jon Tursen VOCABVLARIVS *Chelys: **Trumpe**
Testudo: **Trumpe**
Chelius: **trumpe slagere**¹⁸⁴*
- 22) 1563 Henrik Smith Libellus Vocum Latinarum *Chelys: **Trompe**
Testudo: Idem
Chelonium: **Trompes** huss eller foer/
Fides, fidium, **Tromp**[e]s eller ande[n] legs streng/
Collabus: Pind paa **Trompe**/ Harpe/ eller anden saadan leg/
Organarius: Den som gjør lege/ vere sig Harpe/ **Trompe**/ eller andre lege¹⁸⁵*
- 23) 1564 Skibsartikler for den danske Flaade *Prædicanterne, Secretarius, Øfuerste Schriffuere, Skipper, Styremand, Quartermester, Baskier, Trombeter, Piibere, **Trombslaaer** och Tembermendt skulle haffue tho bytte, en aff wor part, och dend ene aff menige mandtz bytte.¹⁸⁶*
- 24) 1567 Kirkehistoriske Samlinger *... De haffuer, Gud were loffuitt, for deris alder nogitt forfremiitt denum ij deris Studiis thette aard, icke aleniste ij Latine och Tiudske spraagh, mens ocsaa ij Gredsk och **Trumpe** slett ...¹⁸⁷*
- 25) 1568 Niels Bredal: Børne Speigel *... At siunge/ quæde/ dantze oc springe/ Hackebred/ **Tromper** oc gier at klinge ...¹⁸⁸*
- 26) 1569? Reravius Oeconomia¹⁸⁹ *... Fiske fang oc Fulesang/ Øl trang oc Nattegang/ **Trompeslag** oc Horejagt/ Hauffer mangan smuck Karl ødelagt ...¹⁹⁰*
- 27) 1571 Reravius: Vnge Karlis oc.. *... da hørde mand mange Trometter/ Krumhorn/Sincker/ Harper/ **Tromper** oc Gier/ In Summa alt spil vaar der gantske offuerflødelige/ saa at den ene kunde icke høre den anden ...*

¹⁸³ Balle og Bolwig, 1999, bd. IV, s. 233. Thrane 1908, s. 5 og Friis 1948, s. 26.

¹⁸⁴ Tursen 1561, s. 106.

¹⁸⁵ Smith 1563, s. 273.

¹⁸⁶ Rørdam 1875, s. 518.

¹⁸⁷ Rørdam 1871, bd. V, s. 248.

¹⁸⁸ Bredal 1568, s. 14.

¹⁸⁹ Oeconomia Eller Undervisning Huorledis en Husfader skal skicke sig/ Tilsammen screffuen ved M: Johannem Matthesium predicker vdi S. Jochimsdal. Udset paa Danske Rim/ aff Rasmus Hanssen. Trykkeåret er usikkert. På bogen er påskrevet 1569, men Det kgl. Bibliotek opgiver den til 1574? (LN 1151). R. Kalkar angiver, at det skulle være en oversættelse af Matthesius, Joh. Oeconomia Oder Bericht vom Christlichen Haußhalten, Kurze Regeln, wie man sich in seinem ganzen Leben. 1564, men det har endnu ikke været muligt at identificere en mulig passage for oversættelsen. I udgaverne fra 1561 og 1672 er Kurze Regeln ikke med.

¹⁹⁰ Citatet optræder i Oeconomia på side 3 i afsnittet Korte Regle/ Huorledis mand i sit gantske Leffnit skal skicke sig/ Tilhobe samlede Ungdommen til gode/ ved Iohan: Agricolam Spremberg. Udsette paa Danske/ oc formerede aff Rasmus Hanssen. R. Det ser dermed ud til at kunne være et manuskript af Agricola fra Spremberg.

		... huo der ickon kunde lege it stycke for dem paa en gie harpe eller trompe ...
28)	1574	Reravius om Frederik IIs kroning 1559
		... Mand maatte oc høre der lystige spil ... Met Zitara/ Tromper / met Harper oc gie/ Met konstige oc herlige zimphonie/ Basuner/ oc Sincker/ oc Positiff/ Skalmeyer/ Trometer/ oc kromhorn stiff ... ¹⁹¹
29)	1576	Poul Nielsen Hingelberg: Vocabulorum variorum expositio ¹⁹²
		Testudo: Trompe Chelys: Idem Chelius: Trumpe slaere eller gie legere
30)	1589	Frederik IIs bibel
		... Basuners/Trommeters/Harpers/Giers/ Psalteres/ Trompers oc allehonde Strengeligs liud ... ¹⁹³
31)	1594	Mads Pors: Nomenclaturis romanis, recens Danice factis Liber
		Testudo: Trumpe . Lwten. Fidicen: Spillemand/som slager paa Strengleeg Fidicina Spillepige/ eller Quinde som slager paa Strengleeg ¹⁹⁴
32)	1597	En lystig Samtale/ Imellem vor Herre oc Sancte Peder ¹⁹⁵
		... Nu er der alleuegne i Skole/ Grothanser som kunde dricke oc bole/ De bruge sig met lystighed frij Met Piber oc Tromper oc Simphonij/ Postiwe oc andet lystigt spil/ ...
33)	1607	Comoedia de Mvndo Et Pavpere ¹⁹⁶
		... Men I fryd och glæde schall hand sig vende Och frølich leffue for vden ende, Med læg och sang, Med dantz och thrumpe klang See, see, disße palmegrenne Bethyder icke sorg eller miene, Icke kaarß eller verslig thuang, Icke trumpe klang eller fule sang, Icke verdsens lyst, leg eller spill ... ¹⁹⁷
34)	1607	Christian IVs bibel
		Chr.IV ... Basuners+/Pibers/Harpers +/Giers/Psalteres/Trompers+ liud liud liud oc allehonde Sang ... ¹⁹⁸
35)	1622	Poul Jensen Colding: Etymologicum Latinum
		Testudo: ... instrumentum Musicum concamerata alvo insigne, Lut/ Trompe ... ¹⁹⁹
36)	1626	Poul Jensen Colding:
		testudo, chelys: Trompe

¹⁹¹ Reravius 1574, s. 142 i <http://eeb.chadwyck.co.uk/>.

¹⁹² Hingelberg 1576, s. 166.

¹⁹³ Frederik IIs bibel 1589, s. 107. Digitalt s. 974 <http://eeb.chadwyck.co.uk/>.

¹⁹⁴ Pors 1594, spalte 205 - 206.

¹⁹⁵ Titlen (forfatteren kendes ikke) fortsætter med *Om denne Verdens Løb/ oc alle Staters (∴ Stænders) omuende onde Væsen/ Vdsæt aff Tydske paa Danske/ oc Nyttig at læse*. 1597 (REX LN 1437). I følge Nyerup 1816 s. 213 er titlen og de første linier fælles med minnesangeren Hans Sachs' *Gespräch zwischen Sanct Peter und dem Herren von der jezigen Welt Lauf* (s. 93 - 94 fra *Gedichte* 1570.) Men i resten af teksten afviger forfatterne fra hinanden, og omtalte vers stammer ikke fra Sachs. Samme synspunkt har Horstbøll 1999, s. 487. Forlægget ser derimod ud til at være Conrad Hasen's *Ein gesprech des Herren Christi mit S. Petro: Von der jtzigen Welt lauff, vnd jrem verkerten bösen wesen*. Hasen's værk fra 1561 har stor tekstligt sammenfald og heri omtales som tidligere nævnt både lut og fløjte.

¹⁹⁶ Skolekomedie om verden og den fattige.

¹⁹⁷ Comoedie 1607, s. 5 og 21.

¹⁹⁸ Christian IVs bibel 1607, s. 407 (digitalt s. 826).

¹⁹⁹ Colding 1622, spalte 1323.

	<i>Etymologicum Latinum</i>	<i>chelonium: Trompehuuss, Trompefoer.</i> ²⁰⁰
37) 1633	Christian IVs bibel	<i>... Basuners/Trommeters/Harpers/Giers/Psalteres/Trompers oc allehonde Strengleegs liud ...</i> ²⁰¹
38) 1647	Christian IVs bibel	<i>... Basuunernes/Pibernes/Harpernes/Giernes/Psalternes oc Trompernes liud/oc allehonde Sang ...</i> ²⁰²
39) 1662	Christen Staffensøn Bang: <i>Dend hellige Kirkckis Christelige Zirat oc Beprydelser</i> ²⁰³	<i>Hvad dend Instrumentaliske Music seerdelis vedkommer/ ded er dend lystige Sang oc Melodie som ocsaa undertiden brugis i Guds Kircke oc Meenighed/ med Orgelvercket/ Trometer/ Basuner/ Fioler/ Trumper/ Fløytene Zitter oc andre Instrumenters Liud ...</i> ²⁰⁴
40) 1680–1719	Matthias Moths ordbog	<i>Trumpe /en/ per. kaldes og en Lût. (Chelys. Sen.)</i> <i>Trumpe/at/ p. ieg, vi trumper. i. trumped, p. har trumpedt. Er At lege på lût. Verberare chelyn plectro. Sen. Mand maa ligeså gerne pumpe, som trumpe for ham. Asinus Lyrum audivit. Er.</i> ²⁰⁵
41) 1688	Peder Syv	<i>... Mand maa saa gjerne pumpe for hannem som trumpe, som Midas rosedede Pans sekke pibe for Phæbi lut ...</i> ²⁰⁶

I den første latinsk - danske ordbog fra 1510 af Christiern Pedersen forekommer ordet trompe/trumpe ikke, men den optræder, som det fremgår i hans *Alle Epistler og Euagelia som lesiss alle Søndage om aared 1515*.

Ingen af følgende danske og norske ordbøger og leksika omtaler trompen i betydning lut:

Aasen, I.: *Ordbog over det norske Folkesprog*, Kristiania 1850.

Falk, H.S. & Torp, Alf: *Norwegisch - Dänisches etymologisches Wörterbuch*, Oslo 1911 & 1960.

Heggstad, Leiv: *Gamalnorsk ordbog med nynorsk tydning*, Oslo 1930.

Karker, Allan (red.): *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, København 1974.

Molbech, Christian: *Dansk Haand - Ordbog til Retskrivnings og Sprogriktigheds Fremme*, København 1813.

Bilag 2

²⁰⁰ Colding 1626, s. 651.

²⁰¹ Christian IVs bibel 1633, s. 107 (digitalt s. 978).

²⁰² Christian IVs bibel 1647, s. 237 (digitalt s. 252).

²⁰³ Titlen findes i otte binds værket *Postilla Catechetica* skrevet mellem 1650 og 1665. Den omfatter 48 sider trykt i Christiania 1662; Bruland mener, at det er, *det eldste bevarte trykte norske musikskrift man kjenner til*. (Bruland 1973, s. 20). Begyndelsen af titlen lyder *Dend IV. Punck udi fortagne TRACTATER Angaar i Synderlighed/ dend Christelige Kirckis Music oc Sang/ oc andre Hæderlige Ceremonier som udi Meenigheden brugis/ kand kaldis/ ORNAMENTA ECCLESIAE. Der er Dend hellige Kirckis Christelige Zirat oc Beprydelser/ som icke aleniste bestaar udi de udvortis Ceremonier, men endoc saa allermest udi dend indvortis gudelige affection som der med følge bør. Alle dem som ere Cantorat Forvaltere udi Chorsang; itim udi vocal oc Instrumental Music, som ellers paa Orgeevercket gemeenligen pleyer ad forrettis/ miin velvillige Tieniste altid...*

²⁰⁴ Bang 1662, s. 34 - 35.

²⁰⁵ Trumpe optræder to gange hos Moth. Sidste del af andet citat ligner meget Peder Syv (eks. 41) med tilknytning til historien om Midas. Panum 1924 henviser også til Moth, s. 711. En tak til Peter Zeeberg, der oplyser, at der ikke er tvivl om, at *trumpe* betyder lut både hos Moth og Syv. Når *chelys* og *testudo* bruges i renæssancens latin og senere, betegner de den tids instrumenter, uanset hvordan antikkens instrumenter var konstrueret.

²⁰⁶ Hansen 1944, s. 359. I den tilhørende note s. 469 henvises til historien om kong Midas ... *en gang da Apollon og Pan kappedes i spil tog de kong Midas til dommer; denne, der intet øre havde for musik, gav Pan prisen, hvorover Apollon blev så vred at han lod æselsøren vokse ud på Midas*. Phæbi (Phoebi) er synonym med Apollon, hvis instrument er lyren, der i ordsproget er blevet til lut, ligesom Pans fløjte er blevet til sækkepibe. I ordlisten s. 492 oplyser han: *trumpe*, v. *spille på lut*. Hos Kjær 1983, bd.7 hft. 2, s. 228 lyder citatet: *Mand maa gjerne pumpe for hannem som trumpe/ som Midas rosedede hans sekke pibe for Phæbi lut*. Heri oplyses, at Syv i sin egne trykfejlsliste skriver: hans] læs Pans. (Syv trykf.).

Danske citater med deres forlæg

Dansk titel	Forlægget	Citat på dansk	Citat på originalsprog
1500 - 25 anonym <i>Frugtsommelige Qvindes Urtegaard.</i> ²⁰⁷	1513 Eucharius Rösslin <i>Der Schwangern frawen vnd hebammen rosztgarten?</i>	... <i>Han vil ok gerne lege po harper, tromper ok anden so dan leeg ok vil gerne dantse ok kwæde ock giøre sig glaed ...</i> ²⁰⁸	Det anonyme danske citat optræder ikke i selve Urtegaard, men i en efterfølgende kort afdeling, der intet forlæg har i Rösslin og hvis oprindelse dermed ikke kendes.
1550 Christian III's <i>Biblia/ Det er den gantske Hellige Scrifft vdsæt paa Danske.</i> Daniels Bog kap. 3, 5.	1545 Luthers <i>Biblia/ das ist/ Die gantze Heilige Schrift/ Deusch.</i>	... <i>Oc Herold robte høyt vd/ Lader det vere eder sagt/ I Folck/ Almue/ oc Tungemaal/ naar i høre Basuners/ Trommeters/ Harpers/ Giers/ Psalteres/ Trompers oc allehonde Strenghe legs liud ...</i>	... <i>UND der Ærnhold rieff vber laut/ Das lasst euch gesagt sein/ jr Völcker/ Leute vnd Zungen/ wenn jr hören werdet den schall der Posaunen/ Drometen/ Harffen/ Geigen/ Psalter/ Lauten/ vnd allerley Seitenspiel...</i>
1568 Niels Bredal <i>Børne Speigel</i>	1528 Erasmus af Rotterdam <i>De civilitate morum puerilium libellus?</i>	... <i>At siunge/ quæde/ dantze oc springe/ Hackebred/ Tromper oc gier at klinge ...</i>	Bredal angiver selv at være inspireret af Erasmus, men intet i værket passer på citatet.
1569(?) Rasmus Hansen Reravius <i>Korte Regle/ Huorledis mand i sit gantske Leffnit skal skicke sig/ Tilhobe samlede Ungdommen til gode</i>	1564 Matthesius, Joh. <i>Oeconomia Oder Bericht vom Christlichen Haußhalten, Kurze Regeln, wie man sich in seinem ganzen Leben.</i> Mere sandsynlig Iohan: <i>Agricolam Spremberg.</i>	... <i>Fiske fang oc Fulesang/ Øl trang oc Nattegang/ Trumpeslag oc Horejagt/ Hauffer mangen smuck Karl ødelagt ...</i>	Citatet har ikke kunnet verificeres.
1571 Rasmus Hansen Reravius <i>Vnge Karlis oc Drengis Speiel</i>	1554 Georg (Jörg) Wickram <i>Des jungen Knaben Spiegel</i>	... <i>da hørde mand mange Trommetter/ Krumhorn/ Sincker/ Harper/ Tromper oc Gier/ In Summa alt spil ...</i> ... <i>dog bleff beggis deris hukommelse mest i gieckers oc Spillemendz vaaben/ som de baare om halsen/ som det end nu er sedvanligt/ fordi huo der ickon kunde sige dennem it spraack/ eller lege it stycke for dem paa en Gie/ Harpe eller trompe ...</i>	... <i>do hort man vil Trommeten herbaucken/ zincken/ harpffen/ lauten/ unnd gigen/ in summa alles seytenspiels ...</i> ... <i>Doch beleib jr beider gedechtniß den schalcknarren vnd speileüten am allermeisten in den schiltten/ so sie am hals trågen/ die sie jhnen dann geschenckt hatten/ wie noch der brauch ist/ dann welcher jhn ein gúten sprüch sagen/ liedlein gigen oder pffiffen/ oder auff der lauten schlagen kond...</i>

²⁰⁷ Nielsen 1930, s. 70. Håndskriftet er Thott 245, 8° og dateringen er ifølge <http://gammeldanskordbog.dk/trumpe>, seddel 4 1500 - 1525. Den første del er en anonym oversættelse af Eucharius Rösslin: *Der Schwangern frawen vnd hebammen rosztgarten*. 1513. En undersøgelse af Anne - Liese Thomasen (Thomasen 1981) viser, at den har rødder tilbage til den græske læge Soranos af Ephesos. *Urtegaarden* følger i store træk Rösslins *rosztgarten* gennem dennes 12 kapitler. Men det omtalte citat optræder ikke i denne del, men i en efterfølgende kort afdeling om planeternes påvirkning af det nyfødte barn. Og denne del har intet forlæg i Rösslin, og citatets oprindelse er dermed indtil videre ukendt. Den danske oversættelse findes også i en anden og håndskrevet version fra 1500-tallet med titlen *Kvindes Rosengaard*, Gl. Kgl. Samling 3487, 8°. De to danske versioner har store ligheder, men det interessante efterskrift med trompen mangler her. Thomasen daterer Kvindes Rosengaard til midt- anden halvdel af 1500-tallet.

²⁰⁸ Citatet fortæller om planeten Venus' påvirkning af barnet. Den eneste anden planet, der nævnes med speciel påvirkning af musisk art er Jupiter. Fødte under hans tegn vil gerne høre ... *adskillige lege, som er claucord, harper, orgelæg, lyrer ok andre sodanne strengeligh ...*

1597 anonym
*En lystig Samtale/ Imellem
 vor Herre oc Sancte Peder
 Om denne Verdens Løb/ oc
 alle Staters [stænders]
 omuende onde Væsen/
 Vdsæt aff Tydske paa
 Danske/ oc Nyttig at læse*

1561 Conrad Hasen
*Ein gesprech des Herren
 Christi mit S. Petro: Von
 der jtzigen Welt lauff, vnd
 jrem verkerten bösen
 wesen.*²⁰⁹

*... Nu er der alleuegne i Skole/
 Grothanser som kunde dricke oc
 bole/
 De bruge sig met lystighed frij
 Met Piber oc Tromper oc
 Simphonij/
 Postiwe oc andet lystigt spil/ ...*

*... Itzūd sein die grossen
 Hansen in den schulē
 Die können nichts deñ sauffen
 fressen vnd bulē
 Vbē sich auff lauten schlagē
 vñ pfeiffen
 In acht tagē sie kein buch
 angreiffen ...*

Bilag 3 Sverige

1)	1330?	<i>Erikskrönikan</i> ²¹⁰ omtaler kong Birger Magnussons bryllup 1298	<i>... the ther konungenom til hördo
 en riddare hans baner förde
 bade man hörde ok man saa
 pipara bombara ok trwmpara
 The giordo rusk ok mykit bangh ...</i> ²¹¹

<i>... konungen aff danmark kom ok tha
 med riddara ok swena en vänan skara
 ok sagh man fore konungen
 fara pipara bombara ok trwmpara²¹²
 man hörde them lankt för än man them saa ...</i> ²¹³ |
2)	1426	Stockholms stads jordebok	<i>Cord trumpare</i> ²¹⁴
3)	1438/39	Helga Lekamens gille	<i>Conrado trumpare 6 ore</i> ²¹⁵
4)	1460	Skotteböckerne	<i>... Per Gothi tromper ib. Han skal læke for herrane quit ...</i> ²¹⁶
5)	1460 - 62	Skotteböckerne	<i>margred tierpps trömpers</i> ²¹⁷
6)	1461 - 63-64	Skotteböckerne	<i>Cristin trömpers</i> ²¹⁸
7)	1465 - 66	Kämnärsräkenskaperna	<i>Tønns/Tonnies trumpare</i> ²¹⁹
8)	1465	Kämnärsräkenskaperna	<i>Swen trumpare</i> ²²⁰
9)	1466	Kämnärsräkenskaperna	<i>Anders trumpare</i> ²²¹

²⁰⁹ Bibliotheca Palatina 14 1F1 485 Mikrofiche - Nr. F229, s. 9.

²¹⁰ *Codex Holmensis* B2, der er den ældst bevarede version, er skrevet ca. 1450 - 70.

²¹¹ Pipping 1963, s. 79 - 80. Sparr 1983, s. 26. Sparr henviser til, at trompe i dette eksempel nok er en trompet, da det må anses for usandsynligt med en lut på disse breddegrader på dette tidspunkt. Og lutten er normalt ikke forbundet med *rusk* og *bangh*.

²¹² Norlind 1926, s. 2. Her bringes det samme citat, men med stavningen *trwmbara*. Han nævner også at begivenheden finder sted i Fagradal 1304.

²¹³ Pipping 1963, s. 125. Også denne oplysning fortæller, at lyden har været kraftig. Sammenholder man dette med Saxos omtale i *Gesta Danorum* (ca. 1200) om legeren, der spillede på sin *cithar* (harpe i A.S. Vedels oversættelse 1575) for Erik Ejegod, så denne gik amok, så kunne man måske godt forestille sig, at en spillemåde på et strengeinstrument dengang, godt kunne have haft en vis lydstyrke. Om Erikskrönikens *trwmpa* dermed kunne være en lut er naturligvis ikke bevist.

²¹⁴ Sparr 1983, s. 29.

²¹⁵ Collijn 1921, I s 38. Söderwall 1953 - 73 supplement, s. 916, Sparr 1983, s. 29. I 1439/40 nævnes i *Helga Lekamens gille* en *Conrado luterniste iij ore*. Collijn 1921, s. 41. Sparr 1983, s. 29. I 1440 er indført *Conrado luterniste 7 marcam*. Collijn 1921, I, s. 44. De to *trumpare Cord* og *Conrado* mener Sparr med stor sandsynlighed er den samme som *Conrado luterniste*, hvilket må betyde, at trompen i dette tilfælde er en lut. Denne tolkning deler Walin 1949, s. 75.

²¹⁶ Sparr 1983, s. 33.

²¹⁷ Söderwall 1953 - 73 supplement, s. 916, Sparr 1983, s. 33 og Dahlstrøm 2013, s. 420.

²¹⁸ Sparr 1983, s. 33 og Dahlstrøm 2013, s. 420.

²¹⁹ Sparr 1983, s. 33 og Dahlstrøm 2013, s. 420.

²²⁰ Sparr 1983, s. 33. Sparr nævner, at denne person muligvis kan være identisk med *Swen lekere*, der omtales 1466.

²²¹ Sparr 1983, s. 33. Dahlstrøm 2013, s. 420.

10)	1467	Kämnärsräkenskaperna	Thomas trumpare ²²²
11)	1479	Tänkeböckerna	... Hanis trwmppare saker xlvij marck, ty han slog Birgitta, Mattis tymbermans hustrv, iij blanade ... ²²³
12)	147?	Sankt Emerentia och Sankt Anna; översatt från tyska av Lars Elfsson Eth miraculum aff enom wngnom man	... Oc hin ondhe fördhe han wt för stadhen, j enom bwska som sken mykyt clar, ther tykte honom mykyt faghort wara, oc saa ther oc hördhe stora glädhi, mz harpor oc liror pipor trwmpor oc aldhra handa lek ... ²²⁴
13)	1482	Tänkeböckerna	... Onäckta (oäkta) Hanis rechte handenå for vj marck, ty han haardogh Jacob trwmppare , ok böte hans trwmppa igen vidh hans iij marck, Tenetur ij marck. Jacob trwmppare feste triggia manna lagh, ath han ecke haardrogh onäckta Hanis. Hauer giort lagh ... ²²⁵
14)	1483	Tänkeböckerna S Tb 1: 408	... Jap Nielsson, födh i Eestland, kendes, ath han stal eth swrdh aff Per Juwl oc ena trwmppa aff Erick trwmppare och iij alna wammall fraa Jacob trwmppare , ty skal han stwpaslaas, mysta annat öradh och wisas aff by ... ²²⁶
15)	1487	Tänkeboken	... Samme dagh rechte Hans trumpere handena for xij marck for j bloduite, ther han giorde pa Knwt Olsson. Tenetur ij marck ... ²²⁷
16)	1516	Helga Lekamens gille II, 81	... Item medan vy drwkcom gilleth, gaff jach her Stens pypare/ och bombeslagaren j mark. Item stadzsens trwmpeslagare hyn tyske j mark for ij daga/ han lekthe ... ²²⁸
17)	1521/22	Stockholm Skotteböcker 167	... henric trombeslager ... ²²⁹
18)	1521/22	Stockholm Skotteböcker	... Jacob trumpare Jacob trompeslagere , skotherrene goffue honum frij ... ²³⁰
19)	1522 - 23	Stockholm Skotteböcker 206	trumpo slaghare, trwmpe -, trompeslagere ²³¹
20)	1538	Variarum rerum vocabula cum sueca interpretatione. ²³²	Testudo trumpa Chelys idem [d.v.s. trumpa], gigha Chelius trumposlagare eller gighare ²³³
21)	1564	Hovkapellets regnskaber	Jacob orgellekare får 3 silv. ... för en botten uthi trombe ... ²³⁴
22)	1579	Variarum rerum vocabula cum sueca interpretatione. ²³⁵	Testudo Lwta, Trompa

²²² Sparr 1983, s. 33. Dahlstrøm 2013, s. 420.

²²³ Sparr 1983, s. 34.

²²⁴ www.nordlund.lu.se/Fornsvenska/.../EmAnna.rtf og Sparr 1983, s. 34.

²²⁵ Sparr 1983, s. 34.

²²⁶ Sparr 1983, s. 34 og Söderwall 1953 - 73 supplement, s. 916.

²²⁷ Sparr 1983, s. 34.

²²⁸ Collijn 1923 II, s. 81. Söderwall 1953 - 73 supplement, s. 916 og Sparr 1983, s. 36.

²²⁹ Söderwall 1953 - 73 supplement, s. 916 og Sparr 1983, s. 36.

²³⁰ Sparr 1983, s. 36.

²³¹ Söderwall 1953 - 73 supplement, s. 916.

²³² Andersson 1890, s. 47. Walin 1948 s. 18 har indføjet parentesen.

²³³ Andersson 1890, s. 47. Glosor till Terentii Andria. I ordlisten optræder også timpanista = trumboslagare/ timpanistria = trumboslagerska samt tubicen = trommetare.

²³⁴ Norlind 1926, s. 27. Norlind er usikker på instrumenttypen og skriver efter citatet (trumscheit?).

- 23) 1640 J.A. Comenius *Janua lingvarum*, ... och med Trometars och skalmeyors lommandhe klagh, reserata aurea Cum Suetica och **Trumbe** eller pukeslagh, vpwäckia the til lustigheet ...²³⁶
Versione et Indice
- 24) 1679 Svenska Akademiens ordbog ... Bewilliades, att stadzens **trumpslagare** förskones för otidig
SAOB sängelag medh sittande en gång i stocken ...²³⁷
- 25) 1737 Ruders bok *Anledning till Snille* ... äro lika nöjde om the höra lutan eller **trumpan** ...²³⁸
- walet

Rietz, J.E.: *Ordbok öfver SVENSKA ALLMOGE - SPRÅKET*. 1869. Her omtales s. 1039 under trumpa betydningen *Ett Stränginstrument R[å]g[ö]arna W[ichter]pal uden årstalsangivelse, samt äda. Trompe mlt. trumpe "luta"; VR 47 trumpa "testudo" (instr.)*²³⁹

Bilag 4

Tyskland

- 1) ca. 1180 van Veldeke, Heinric, Findes i 7 manuskripter fra 11-1300-tallet.
*Eneide*²⁴⁰ Her i en tysk version
... Zu Laurente do ime liep was,
Mit michelem gedrange,
Mit phifen und mit gesange,
Mit **trumben** und mit seiten spil.
Grozer vrouden was do vil ...²⁴¹
- 2) 1300-tallet ... **Trompers** ende speilelieden ...²⁴²
- 3) 1397 Limburger Chronik. ... funftehalp hondert farender lude so spellude, pifer, **dromper**,
Deutschen Reichstagsakten sprecher unde farende scholer...²⁴³
Frankfurt am Main
- 4) 1404 Marienburger treszlerbuch ... item 2 scot eym blinden **tromper** ...²⁴⁴
(1399 - 1409)
- 5) 1417 Grossschäfferei Marienburg ... Item Niclos Wullenweber und seyn son der blinde **trumppe**ler
Rechnungsbuch vom Jahre tenentur 7(mark) 16 sc....²⁴⁵
1417
- 6) 1458 Urkundenbuch der Stadt ... so ist der genante Anthonius von keinerlei hande folk nach
Freiberg ungeachter dyt, also bader, leineweber, altrefeler, pfeifer,
erbmolner, **trümpeler** und sust keinerhande unendelicher lewte,

²³⁵ Omarbejdet version af 1538 manuskriptet. Walin 1948, s. 23.

²³⁶ Walin 1948, s. 27. Her er der højst sandsynlig tale om trumbe i betydning tromme.

²³⁷ SAOB spalt T2706. Turun kaupungin historiallinen museo; Sällskapet för utgifvande af Bidrag till Åbo stads historia.

²³⁸ Sparr 1983, s. 26.

²³⁹ Henviisning til Andersson *Variarum rerum vocabula cum sueca interpretatione* 1538.

²⁴⁰ Nederlandske minnesanger (1150 - 1184), der i værket *Eneiden* her beskriver Æneas ankomst til sit bryllup med et følge på 500 riddere. Se også Eitschberger 1999, s. 164.

²⁴¹ Schieb 1964, s. 906 linie 12846-12850**. Schieb og Frings mener, at betydningen af trompe må være tromme, da det i anden sammenhæng flere steder i manuskripterne, hvor teksten ligner meget, er erstattet med tromme. Blandt andet i følgende eksempel fra den nederlandske udgave ... *in groten gedrange, bit tamburen ende bit seidenspele. da was der wunnen vele. wir waren alle in hogen, dat wir immer clagen mogen* ... (linie 1170 s. 83). Scherz 1784 spalte 1670 omtaler **Trumbe, Trumpe ... lobent in den trumben vnd in der rotten. Veldeck** v. 12646, men opgivelsen passer ikke, så citatet har ikke kunnet verificeres.

²⁴² Salmen 1983, s. 20.

²⁴³ Salmen 1960, s. 150 samt <http://www.lagis-hessen.de>.

²⁴⁴ Grimm 2011, bd. 22, sp. 1360. Ordbogen angiver, at betydningen sandsynligvis her er lut.

²⁴⁵ Sattler 1887, s. 83. Grimm, bd. 22, sp. 1360. Der er her muligvis tale om den samme person som nævnes 1404.

die man nicht pfeleget in erbar czechen und innungen
uffczunemen ...²⁴⁶

7)	c. 1460	<i>Stralsunder Vokabular</i> ²⁴⁷	Trumpe luthe lutinium chelis cordiza
Trumpan musare fidicinare cordizare
Trumper lutinista fidicen ²⁴⁸
8)	1478	Hildesheimer Handschrift
Osterlied ²⁴⁹	... Dar neghest volghen de spellude, also cherubim un seraphim,
mit eren harpen uñ seyden spelen, throni et dominationes mit
eren pipen uñ bunghen, principatus et potestates mit eren
trumpen uñ veddelen, virtutes et archangeli mit eren lyren un
bassunen...
9)	1482/83	<i>Vocabularius Theutonicus
Nürnberg</i> | Trumpen ein zupfinstrument spielen , dazu lexikalisch, eher als
denominativum von trumpe aufzufassen: trumpen , lautenslahen
lutinisare, quinternare (1482);

Trumper, tromper, m. , 'lautenspieler'; nomen agentis von
trumpen , sieh auch trumpeler: trumpper, lautenslaher
lutinista, quinternista (<i>Vocabularius Theutonicus Nürnberg</i>
1483) ²⁵⁰ |
| 10) | 1524 | Hieronimus Emser ²⁵¹ | ... gleych wie ein spilman, der nit mehr dan ein lied auff der
lawten trumpeln kan... ²⁵² |
| 11) | ca. 1538 | Thomasz Kantzow <i>Chronic
von Pommern in
Niederdeutscher Mundart</i> | ... Auerst dewile de Marggraff upr olden seiden trumpede , reden
de hertogen van Pomern jm torne wedder wech ... ²⁵³ |
| 12) | 1556 | Grimm, J & W. : <i>Deutsches
Wörterbuch</i> | ... oberrare yemerdar auff einem ding bleyben, für und für auff
einer seiten trumpen oder schlagen Frisius dict... ²⁵⁴ |
| 13) | 1562 | Johann Zanger <i>Vom neuen
Orden Der Jesuwider</i> | ... wir bringen nichts neues, sonder bleiben bei der alten
trumpen und geigen... ²⁵⁵ |
| 14) | 1599 | A. Calagius <i>Rebecca</i> | ... wie manchen ich auch sehr gefeiert,
ja fast ihm auf der trumpff geleiert ,
sachshab ichs doch keinem recht gemacht ... ²⁵⁶ |
| 15) | 1609 | G. Rollenhagen <i>amantes
amentes</i> | ... gehet da wie ander junge laffen
des nachtes, wenn er solte schlaffen,
mit seiner schustercyther trumpen
als andere leichtfertige kumpen ... ²⁵⁷ |

²⁴⁶ Grimm 2011, bd. 22, sp. 1360. Citatet optræder i opslaget om TRUMPELER, trümpeler, m., 'lautenspieler'.

²⁴⁷ Damme 1988.

²⁴⁸ Damme 1988, s. 419.

²⁴⁹ Bartsch 1880, s. 53.

²⁵⁰ Omtales også af Scherz 1784, spalte 1670.

²⁵¹ Den eneste trykte bog af Emser på tysk i 1524 er *Annotationes Hieronymi Emser uber Luthers naw testament gebessert und emendirt*, og i denne har det ikke været muligt at finde citatet.

²⁵² Grimm 2011, bd. 22, sp. 1362 oplyser også TRUMPELN, vb., schallwort oder denominativum von trumpel 'laute'; dasselbe wie trumpen 'die laute schlagen'.

²⁵³ Böhmer 1835, s. 117.

²⁵⁴ Grimm 2011, bd. 22, sp. 1360.

²⁵⁵ Grimm 2011, bd. 22, sp. 1358 sammenligner citatet ...med die alte leier und bei seiner leier bleiben teil... 6, sp. 683. Det har ikke været muligt at kontrollere citaterne. Værket, hvis fulde titel er *Vom neuen Orden Der Jesuwider: Was jr glaube sey und wie sie wider Jesum, und wider sein heiligs Euanglion streitten, der meinung, das sie die Deutschen umb jre Seligkeit bringen, und widerumb unter des Bapsts Joch ziehen wollener* er oversat fra latin af Zanger og trykt i Leipzig.

²⁵⁶ Grimm 2011, bd. 22, sp. 1357.

²⁵⁷ Grimm 2011, bd. 22, sp. 1363. Grimms oplysning om at *Trumpen* er ein zupfinstrument [zu] spielen, passer meget godt på

- 16) 1670 Schönberg, J. F. von Grillenvertreiber ... so solt ihr doch wissen/ daß er zwey gantzer Jahr auff der Orgel zu/ zu/ zu/ (ich weiß nicht wie das Lumpending heist/ nun es heiß wie es wolle) ja ich sage euch/ auff der orgel geschlagen hat... Auff der **Trumpel** schlägt er also trefflich wol/ ich weiß seines gleichen ist nicht innerhalb vier herrn Land. So kan er auch so wol singen...²⁵⁸
- 17) 1780 Adelung: Grammatisch - kritisches Wörterbuch ... so bedeutete **Trumpe** ehemedem auch ein Laute, und Trumper einen Lautenisten. Die **Trombe** ist ein noch nicht ganz vergessenes Saiten - Instrument, welches aus einer starken auf einer besondern Lade ausgespannten Saite besteht, welche mit **Trommelschlägeln** geschlagen wird, und wie eine bedeckte Heerpauke lautet...²⁵⁹
- 18) 1784 Scherz, J.G.: *Glossarium Germanicum Medii Aevi Potissimum Dialecti Suevicæ* **Trumpe**, quinterna, lutina. Voc. 1482. lauth. FR. chelys. **Trumpen**, quinternare. FR. testudine canere, laute schlagen **Trumper** lautenslaher, lutinista, quinternista. Voc. 1482. Fr.
- 19) 1867 Diefenbach, L: *NOVUM GLOSSARIUM LATINO - GERMANICUM MEDIAE ET INFIMAE AETATIS* Quintern-a quinterne, **trumpe** i. **Trumpa**; -ista **trumper** - isare **trumpen**
- 20) 1878 Schiller, K.: *Mittelniederdeutsches Wörterbuch* ... **trumpe**, jedes lärmende, rauschende Instrument (trumpe ist wol erst durch Lautangleichung, mp = mm, daraus entstanden, die **trumpe** wird nicht nur geblasen, sondern auch geschlagen. vgl. Trumpensleger) ... Auch: Laute, quinterna. auf der Laute spielen, quinternizare Lauten schläger quinternista ... averst de wile de marggraff vpn olden seiden **trumpede** ...²⁶⁰
- 21) 2010 Köbler, Gerhard: *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*,²⁶¹ **trumpære***, trumper, trummer*, mnd.?, M.: nhd. Trompeter, Trommler, **Lautenschläger, auf der trumpe Spielender**; ÜG.: lat. quinternista; Vw.: s. kētel-; Hw.: s. trummære, vgl. mhd. trumbære; E.: s. trumpen; L.: Lü 418b (trumper)
- trumpe**, trumme, trummel, mnd.?, F.: nhd. Trompete, Posaune, Laute (F.), jedes lärmende und rauschende Instrument; ÜG.: lat. quinterna; Vw.: s. kētel-; Hw.: vgl. mhd. trumbe; E.: s. mhd. trumbe, sw. F., „Trumme“, Posaune, Trompete, Trommel, **Laute** (F.); ahd. trumba 12, sw. F. (n), Trompete, Tuba; lautmalenden Ursprungs; L.: Lü 418a (trumme), Lü 418a (trumpe)

dette eksempel, hvor det må være strengeinstrumentet *schustercyther*, der trompes, spilles eller knipses. Denne knipsebetydning af ordet bestyrkes af følgende citat fra Werckmeisters *Hypomnemata Musica* 1697, hvor han skriver ... *daß ich auß dem monochord nichtstimme/ ich würde auch eine grosse Thorheit [dårskab] begehen/ wenn ich itzo die Seiten einmal antrumpte und wolte darnach ein Clavichordium oder Instrument reinstimmen ...* (s. 30). Vedrørende den før omtalte schustercyther, er der nok ikke tale om et egentligt instrument, men nærmere en metafor, der har en mere spøgefuld eller nedsættende betydning, som det f. eks. omtales i *Der alamodische Student* omhandlende studenterlivet i 1600-tallet. (<http://www.lexikus.de/Studentenleben-im-17-Jahrhundert/Der-alamodische-Student>), hvori det hedder *Ja, er, der Stolz, bequemt sich zur Schusterzither (Gesang), laßt wohl gar Musik bringen und spart nichts für Geschenke an „taffeten Schurztüchern, Ringen und dergleichen, kleidet sich in des Mädchens Farben und schenkt der Magd zum Jahrmarkt einen neuen Pelz.*

²⁵⁸ Schönberg 1670, s. 93 (digital 117). Grimm 2011, bd. 22, Sp. 1359. Grimm oplyser at TRUMPEL, f., 'laute' oder ähnliches instrument, dasselbe wie trumpe; entweder erweitert aus trumpe.

²⁵⁹ Adelung 1780, bd. 4, s. 1074. Der er ingen tids- eller citatangivelse for oplysningen. Samme oplysning er også i 1801 og 1811 udgaverne.

²⁶⁰ Schiller 1878, bd. 4, s. 620. Samme citat som hos Grimm men også her uden tidsangivelse.

²⁶¹ <http://www.koeblergerhard.de/Mittelniederdeutsch-HP/mndwb-t.htm>.

trumpen, mnd.?, sw. V.: nhd. trompeten, spielen, auf der Trompete spielen, auf der Laute spielen, musizieren; ÜG.: lat. quinternizare; Vw.: s. nā-, vōr-; Hw.: s. trummen, vgl. mhd. trumben; E.: s. trumpe; L.: Lü 418af. (trumpen); Son.: langes ö

trumpenære*, trumpener, mnd.?, M.: nhd. Trompeter, Trommler, Lautenschläger, auf der trumpe Spielender; ÜG.: lat. quinternista; Hw.: s. trumpenære; E.: s. trumpen; L.: Lü 418b (trumper/trumpener)

trumpenslögære*, trumpensleger, trummensleger, mnd.?, M.: nhd. Trommler, Trommel Schlagender, Lautenspieler, Tamburin Schlagender, die trumpe Schlagender; Hw.: s. trummenslögære; E.: s. trumpe, slögære; L.: Lü 418b (trumpensleger), Lü 418a (trummensleger)²⁶²

Köbler, Gerhard: *Althochdeutsches Wörterbuch*, (4. Auflage) 1993. Her er der ingen oversættelse af trompe i betydning lut.

Bilag 5

Nederlandene

ca. 1180 van Veldeke. Eneide

*Do irbeysete Eneas
Vor des koniges pallas
Und gienc do her den kuning vant.
te Laurente alse heme lif was,
bit herliken gedrange,
bit pipen ende bit sange,
bit **trumpen** ende bit seidenspele.
groter vrouden was da vele.*²⁶³

1400-tallet Livre Mestiers

*Tierin, de gokelare,
ende syn sone, de trompere,
syn stiefkind, de vedelare,
ende syn swagher, die ghitternere,
hebben vele goeder
instrumente; si hebben
ghitteernen, herpen,
salterien, orghelen,
rebeben, **trompen**, chiphonien,
scalemeyden, bombaren,
cornemusien, floyten, douchainen
ende nacairen.*²⁶⁴

1544 Antw. Liedb. 221

*... Die bloemkens die aender heyden staen **Trompen**, luyten ende harpen En
moghen van mi gheen vruecht ontfaen ...*²⁶⁵

1545 Tielman Susato *Le dixiesme livre*

*... en la guerre vous usez de trompettes, bucinés & phifres d'allemands, a la
chasse de cornetz & **trompes**, a la vollerie de flautoletz ... le son de la **trompe***

²⁶² Ingen tids- eller citatangivelse.

²⁶³ van Veldeke, Heinric, *Eneide*, linie 12846-12850*, s. 907.

²⁶⁴ Het Brugsche Livre des mestiers en zijn navolgingen. Vier aloude conversatieboekjes om Fransch te leeren (ed. Jan Gessler), s. 44. På fransk hedder det samme sted: *Tierris, le joueur, et ses fieus, li tromperes, ses fillastres, li viellerres, et ses serouges, le ghisterneur, ont mout de boins instrument; il ont ghisternes, herpes, salterions, orghenes, rebebes, trompes, chiphonies, chalemies, bombares, musen, fleutes, douchaines et nacaies*. Noget af citatet findes hos Salmen 1983, s. 131, men han oplyser om ordet kun, *das Wort "trumbe" kann Trommel oder Trompete meinen* (s. 130) og sætter det ikke i forbindelse med lut, hvilket må være en fejl.

²⁶⁵ Bakker 1979, s. 3157. Trompen og lyuten, to ord for det samme.

*ou cornet aux chiens...*²⁶⁶

1600-tallet Constantijn Huygens: ... *Luit, getuige van mijn tranen,
Luit, getuige van mijn vreugd,
Van mijn' onbevleete jeugd:
Luit, toekomende verblijden,
(Als 't het de Hemel wel mag lijden)
Van mijn' dorren ouderdom
Luit, mijn' stille Treves-trom [treves: 12-jarig bestand]
Luit, mijn' fluit, mijn dove **trompen**,
Luit, mijn' feest mijn' druiven-dampen,
Luit, mijn heus onnozel spel,
Mijn vermakelijk gekwel...*

I samtidig engelsk oversættelse hedder det

*... Lute, bear witness to my tears,
Lute, bear witness to my joy,
Of my untarnished youth:
Lute, future enjoyments,
(If heaven will suffer this)
Of my arid old age,
Lute, my silent Treves drum, [Treves: 12-year armistice]
Lute, my flute, my deaf muzzles Lute,
my party, my grape-bruising,
Lute, my genuinely witless play,
My amusing warbling ...*²⁶⁷

I de tidlige latinsk - nederlandske ordbøger finder man både *testudo* og *chelis* oversat til *lut*, men betegnelsen *trompe* optræder ikke!

Hos Johannes Servilius *Dictionarium Triglotton, hoc est tribus linguis, Latina, Graeca, et ea qua ...* 1560 oversættes *Et testudo* til *Een lluyte*, *liere* og *Chelys* til *een luyte oft vele*.

Tilsvarende hedder det hos C. Kiliaan *Etymologicum Teutonicae Linguae*, 1599: *Luyde. j luyte. Chelis, testudo. Luyen. j. loeyen. Mugire. Luyer. J.*

Heller ikke i nogen af nedenstående nederlandske ordbøger er fundet oversættelser, hvor *trompen* indgår i betydning *lut*.²⁶⁸

De Grimbergsche oorlog.	<i>Ridderdicht uit de XlVe eeuw</i> (2 delen) (ed. Ph. Blommaert en C.P. Serrure). C. Annoot - Braeckman, Gent 1852 – 1854.
Herlein, J.D. :	<i>Beschryvinge van de volk - plantinge Zuriname</i> , 1718.
Hexham, Henry:	<i>Het groot woorden - boeck: gestelt in 't Nederduytsch, ende in 't Engelsch</i> . Rotterdam 1648.
Peetersen van Middelborch, Henrick:	<i>Septem linguarum Latinae, Teutonicae, Gallicae, Hispanicae, Italicae, Anglicae, Almanicae ...</i> Antwerpen c. 1535.
Verwijs, E.:	<i>Middelnederlandsch Woordenboek</i> . 1916.
Vries, Jan de:	<i>Nederlands etymologisch woordenboek</i> . 1971.

Bilag 6

Island

Det ser ud til, at den islandske version af trumbu ikke har den “danske” *lut*-betydning, men følger den almindelige *trompet* eller *tromme* betydning.

²⁶⁶ Forney 2005, s. 16. Oplyst af Henrik Jørgensen.

²⁶⁷ <http://www.essentialvermeer.com/music/lute.html>.

²⁶⁸ En hjertelig tak til Annemies Tamboer for hjælp med nogle af disse kilder.

ca. 1300 - 1500?	... hófu (þeir) orrostuna með ógurligum trumbuþyt oc lúðrs hljóðum ... ²⁶⁹
ca. 1300 - 1500?	... Sumir börðu bumbur, sumit blèsu í trumbur ... ²⁷⁰
ca. 1300?	... þá lét konúgr taka hvannnjóla trumbu, ok bera þar í munn honum, en sumir menn segja at konúgr lèti setja lúðr sinn í munn Rauð ... ²⁷¹
1920 Blöndals ordbog	Trumba: 1. Tromme, 2. Trompet. Trumbuþytur: 1. Trommehvirvel, 2. Trompetklang. ²⁷²
1863 Jonsson ordbog	þjóta tude i/blæse på et instrument: þjóta i horn, trumbu ²⁷³
1867 Fritzner	Trumba: trompet, blæse i trompet þeyta trumbu, trumbuþytr blæsen i trompet, den derved frembragte lyd. ²⁷⁴
Hervarar saga	... Hinn fjórða dag blèsu þeir öllu liðinu til mótvallar, ok hófu orrostuna með ógrligum trumbuþit ok lúðrs hljóðum Ok er áleið daginn, heyrðu þeir herblástr ok trumbuþit ... ²⁷⁵

Kilder:

- Aasen, I.: *Ordbog over det norske Folkesprog*, Kristiania 1850.
- Adelung, Johan Christoph: *Versuch eines vollständigen grammatisch - kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart: mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten*, Leipzig 1780.
- Adkins, Cecil & Alis Dickinson: *A trumpet by any other name: A history of the trumpet marine*, bd. I & II, Buren 1991.
- Aksdal, Bjørn: *Med Piber og Basuner, Skalmeye og Fiol. Musikkinstrumenter i Norge ca. 1600 – 1800*, Trondheim 1982.
- Allen, C.F.: *Breve og Aktstykker til Oplysning af Christiørn den Andens og Frederik den Førstes Historie*, København 1854.
- Andersson, Aksel: *Ordbok över Svenska Språket utgiven av Svenska Akademien*, Lund 1898.
- Andersson, Aksel: *Variarum rerum vocabula cum sueca interpretatione 1538*, Upsala 1890.
- Anonym: *Persenober og Konstantianobis*. Håndskrift K47 Kungliga biblioteket i Stockholm ca.1500.
<http://middelalderetekster.dk/persenober-og-konstantianobis/3>.
- Anonym: *En lystig Samtale Imellem vor Herre oc Sancte Peder: Om denne Verdens løb/ Oc alle Staters omuende onde væsen/ Udsæt aff Tydske paa danske/ oc Nyttig at læse*, København 1597 (LN 1437).
- Aphelen, H.von: *Kongelig Dansk Ord - Bog, oplyst med Exempler og Talemaader*, København 1764.
- Baines, Anthony: *Brass instruments. Their History and development*, New York 1993.
- Bakker, N. m.fl.: *Woordenboek der Nederlandsche taal*, bd. 17, 's - Gravenhage 1979.
- Balle, Søren & N.G. Bolwig: *Christian III's Rentemesterregnskaber Bind IV 1557 – 58*, København 1999.
- Bang, Christen Staphensøn: *Dend IV. Punck udi fortagne TRACTATER Angaar i Synderlighed/ dend Christelige Kirckis Music oc Sang/ oc andre Hæderlige Ceremonier som udi Meenigheden brugis/ kand kaldis/ ORNAMENTA ECCLESIAE. Der er Dend hellige Kirckis Christelige Zirat oc Beprydelser/ som icke aleniste bestaar udi de udvortis Ceremonier, men endoc saa allermest udi dend indvortis gudelige affection som der med følge bør. Alle dem som ere Cantorat Forvaltere udi Chorsang; itim udi vocal oc Instrumental Music, som ellers paa Orgeevercket gemeenligen pleyer ad forrettis/ miin velvillige Tieniste altid...*, Kristiania 1662. (Det kgl. Bib. 3, - 413 4° 1027).
- Bartsch, K.: *Mittelniederdeutsche Osterlied. Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung Jahrgang 1879*, V, Bremen 1880.
- Birket - Smith, S. (udg.): *Comoedia de Mundo et Paupere. Et Dansk Skuespil fra Begyndelsen af det 17. Aarhundrede*, København 1888.
- Blöndal, Sigfús: *Islandsk - dansk ordbog*, København 1920.
- Brandt, C. J. (udg.): *Henrik Susos Gudelig Visdoms Bog*, København 1858.
- Brandt, C. J. : *Romantisk Digting fra Middelalderen I–III. Persenober og Konstantianobis*, København 1870 - 1877.
- Braune, Th: *Neue Beiträge zur Kenntnis einiger romanischer Wörter deutscher Herkunft. Zeitschrift für romanische Philologie (ZrP)*, Volume 22 (2) de Gruyter – Jan 1, 1898
<http://gas-dd.sagepub.com/lp/de-gruyter/neue-beitr-ge-zur-kenntnis-einiger-romanischer-w-rter-deutscher-KL7gTOLuWO>.

²⁶⁹ KLMN, s. 714.

²⁷⁰ Riddarasögur Bjarni Vilhjálmsson, s. 322.

²⁷¹ Egilssyni 1826, s. 179.

²⁷² Sigfús Blöndals Islandsk – Dansk Ordbog.

²⁷³ Jonsson 1863, s. 741.

²⁷⁴ Fritzner 1867, s. 681.

²⁷⁵ Rafn 1829, s. 503 og 504.

- Bredal, Niels: *Børne Speigel*, København 1568.
- Bredal, Niels: *Børnespejlet Danmarks ældste børnebog 1568*. Med efterskrift af Kirsten Rykind – Eriksen, Højbjerg 2009.
- Bricka, C.F.: *Dansk biografisk Lixikon*, bd. XIII, København 1899.
- Bricka, C.F.: *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1556 - 1560 i uddrag*, København 1887.
- Bricka, C.F. og J.A. Fridericia: *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve 1632 – 1635*, Reprint København 1969.
- Broberg, S.G. (red.): *Rémundar saga keissarasonar*. Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur, København 1909 – 12.
- Bruland, S.H.: *Om en norsk Musiktraktat fra 1662*. Hymnologiske meddelelser 2. årg. nr.1, København 1973.
- Bruun, Chr.: *Kong Frederik den Andens Kronings og Salvings Akt den 20ende August 1559*. Danske Samlinger I, 4, s. 143 – 172, København 1868.
- Böhmer, Wilhelm: *Thomas Kantzow's Chronik von Pommern in Niederdeutscher Mundart*, Stettin 1835.
- Cederschiöld, Gustaf (ed.): *Fornsögur Suðrlanda: Magus saga jarls/ Konraðs saga/ Bærings saga/ Flovents saga/ Bevers saga*, Lund 1884.
- Cervelli, Luisa: *La galleria armonica*. Catalogo del Museo degli strumenti musicali di Roma, Rom 1994.
- Christensen, W.: *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber*, København 1904.
- Christian III's bibel: *Biblia/ Det er den gantske Hellige Scrifft/ udsæt paa Danske*, København 1550. (LN 15).
- Christian IV's bibel 1607: *Biblia, Paa Danske/Det er/ Den gantske hellige scriftis Bøger igeñnem seete med flyd effter den Ebræiske oc Grækske text etc. det negste mueligt vaar/ Oc effter som de paa andre atskillige Tungemaal vaare best udsatte*, København 1607.
- Christian IV's bibel 1633: *Biblia Det er Den gantske Hellige Scrifft, paa Danske igien offuerseet oc prentet effter vor allernaadigste Herris oc Kongis K. Christian den IV. Befaling. Met Regidter alle D. Lutheri Fortaler hans Udlegning i Brædden oc Viti Theodori Summarier. Cum Gratia et Privilegio*, København 1633.
- Christian IV's bibel 1647: *Den Tredie Part Af det gamle Testamentis Bøger/I hvilken ere Propheterne/ De IV. store oc XII. smaa. Igiennemseete med Flid/efter den Hebræiske Text det næste mueligt var. Item Apocrypha*, København 1647.
- Colding, Poul Jensen: *Etymologicum Latinum*, Rostock 1622.
http://filer.renaessancesprog.dk/colding_1622.pdf.
- Colding, Poul Jensen: *Etymologicum Latinum*, København 1626.
<http://renaessancesprog.dk/renaissance/ordboger/Colding1626/>.
- Collijn, Isak: *Biblia Thet är All then Helgha Scrifft på Swensko 1541*, Faksimiludg. Malmø 1935 – 1937.
- Collijn, Isak: *Handlingar rörande Helga Lekamens Gille i Stockholm*, bd. I, Stockholm 1921, bd. II, Uppsala 1923.
- Comoedia de Myndo et Pavpere die Anno 1607. Die V. Majj Rhandrusiæ Cimbrorum exhibita A P[eder]. T[høgersen]. R. Ludimoderatore. (Birket Smith, København 1888).
http://renaessancesprog.dk/tekstbase/Commoedia_de_Mundo_et_Paupere_ca_1600/ s. 4.
- Dahlgren, F. A.: *Glossarium öfver Föråldrade eller Ovanliga Ord och Talesätt i Svenska Språket från och med 1500-talets andra årtionde*, Lund 1914 – 16.
- Dahlström, Fabian: *Stadtmusikanten, Organisten og Kantoren im Ostseeraum bis ca. 1850*, Åbo 2013.
<https://www.doria.fi/handle/10024/78703>.
- Damme, Robert: *DAS STRALSUNDER VOKABULAR*. Edition und Untersuchung einer mittelniederdeutsch - lateinischen Vokabularhandschrift des 15. Jahrhunderts, Köln 1988.
- Danske Magazin, *indeholdende Allehaande Smaa=Stykker og Anmerkninger til Historiens og Sprogets Oplysning*, bd. V, København 1751.
- De Grimbergsche oorlog. *Ridderdicht uit de XlVe eeuw* (2 delen) (ed. Ph. Blommaert en C.P. Serrure). C. Annoot – Braeckman, Gent 1852 – 1854.
- Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (DSL) Gammeldansk Seddelsamling. <http://gammeldanskordbog.dk/>.
- Diderot & d'Alembert: *L'Encyclopédie, Arts & Métiers. Tome IV. Partie I*, Paris c. 1786.
- Diefenbach, L.: *NOVUM GLOSSARIUM LATINO - GERMANICUM MEDIAE ET INFIMAE AETATIS*, Frankfurt 1867.
- Dürr, Werner: *Maultrommel Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, München 1989.
- Egilssyni, S. (udg.): *Fornmanna sögur: Saga Ólafs konungs Tryggvasonar*, København 1826.
- Eitschberger, Astrid: *Musikinstrumente in höfischen Romanen des deutschen Mittelalters*, Wiesbaden 1999.
- Falk, H.S. & Alf Torp: *Norwegisch - Dänisches etymologisches Wörterbuch*, Oslo 1911 & 1960.
- Farmer, H.G.: *Islam Musikgeschichte in Bildern*, bd. III, Leipzig 1976.
- Feilberg, H.F.: *Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmål*, bd. III, København 1886.

- Forney, Kristine K.: *New insights into the Career and Musical contributions of Tielman Susato*. Tielman Susato and the music of his time: print culture, compositional technique and instrumental music in the Renaissance. Keith Polk (udg.), New York 2005.
- Frederik IIs bibel: *Biblia, Det er, Den gantske Hellige Scrifft, paa Danske, igen offuerseet oc Prentet effter Salige oc Høylofflige ihukommelse, Kong Frederichs den II. Befalning, met Register, Alle D. Lutheri Fortaler, hans Vdlegning i Brædden, oc Viti Theodori Summarier*, København 1589.
- Frederik IVs bibel: *Biblia/ Det er Den gandske Hell.Skriftes Bøger/Efter den aar 1647. udgangne Version/formedelst Hans Kongl. Mayst: Vor Allernaadigste Arve=Herres Kong Friederich Den Fierdes Christelige Omsorg/Med fliid og efter Grund=Texten nøyere end tilforn efterseet*, København 1717.
- Friis, Mogens: *Brikker til musikkens historie i Århus indtil ca. 1800*, Aarhus 2005.
- Friis, Niels: *Det Kongelige Kapel*, København 1948.
- Fritzner, Johan: *Ordbog over det gamle norske Sprog*, Kristiania 1867.
- Galster, Georg: *Danske middelalderlige Regnskaber om Hof og Centralstyre*, København 1953.
- Gessler, J & W.: *Het Brugsche Livre des mestiers en zijn navolgelingen. Vier aloude conversatieboekjes om Fransch te leeren* http://www.dbnl.org/tekst/_bru004jges01_01/colofon.htm. © 2008 dbnl.
- Glahn, Henrik: *Dania Sonans IV. Musik fra Christian IIIs tid*, København 1978.
- Grimm, J & W.: *Deutsches Wörterbuch 1854 - 1961*. <http://dwb.uni-trier.de/>. 2011.
- Grove's Dictionary of Music & Musicians *Haagsche Bijbel 1, 65a., Holland/Vlaanderen, 1420 - 1435* [http://www.inl.nl/nl/woordenboeken/vroegmiddelnederlands-woordenboek-\(ivmnw\)](http://www.inl.nl/nl/woordenboeken/vroegmiddelnederlands-woordenboek-(ivmnw)).
- Hammerich, Angul: *Dansk Musikhistorie indtil ca. 1700*, København 1921.
- Hammerich, Angul: *Musiken ved Christian den Fjerdes Hof*, København 1892.
- Hansen, Aage: *Peder Syvs Danske Ordsprog*, København 1944.
- Harrison, Frank & Joan Rimmer: *European musical instruments*, London 1964.
- Hasen, Conrad: *Ein gesprech des Herren Christi mit S. Petro. Von der jtzigen Welt lauff/ vnd jrem verkerten bösen wesen. Auffs new vbersehen/ vnd mit einem hübschen Spruch/ von etlichen stenden der Welt/ gebessert*, Nürnberg 1561.
- Heggstad, Leiv: *Gamalnorsk ordbog med nynorsk tydning*, Oslo 1930.
- Herlein, J.D.: *Beschryvinge van de volk-plantinge Zuriname*, Leeuwarden 1718. http://www.dbnl.org/tekst/herl001bes01_01/.
- Hexham, Henry: *Het groot woorden-boeck: gestelt in 't Nederduytsch, ende in 't Engelsch*, Rotterdam 1648.
- Hingelberg, Poul Nielsen: *Vocabulorum variorum expositio*, København 1576.
- Hirsch, Thilo & Philip Tarr: *'Sonderbahres Heerpaucken-Instrument zu Tromben': Research, Reconstruction and the Sound of the One-Stringed Wooden Timpani Described by Daniel Speer (1687/1697)*. The Galpin Society Journal LXI. s. 257 – 273, Cambridge 2008.
- Holberg, Ludvig: *Jule - Stue – Comoedie udi een Act*. (1724). Bd. 4 fra Værker i tolv Bind, udgivet med indledninger og kommentarer af F. J. Billeskov Jansen, København 1969 – 71.
- Hosius, Hieronimus: *Warhafftige vnd gründliche beschreibunge des Kriegs, welcher von dem Durchleuchtigsten, vn[d] Grossmechtige[n] herrn, herrn Friderich Könige zu Denemarck etc. vnd den Durchleuchtigsten Fürsten Johansen, vnd Adolffen Hertzogen zu Holsten wider die Ditmarsen Anno 1559. gefurt worden. Item Beschreibunge der Königlichen krönunge geschehen zu Kuppenhagen Anno 1559 den 20. Augusti. Durch Hieronymum Hosium Laureirtem Poeten von ... herrn Christian König zu Denemarck etc., Württemberg 1560. (LN bis 90 [35,-172 8°]).*
- Hosius, Hieronimus: *... Coronatio incliti regis Danie Friderici etc. facta anno 1559 ... Württemberg 1560 (LN bis 91 [35,-172 8°]).*
- Horstbøll, Henrik: *Menigmands medie: Det folkelige bogtryk i Danmark 1500 – 1840*. En kulturhistorisk undersøgelse, København 1999.
- Hægstad, Marius & Alf Torp: *Gamalnorsk ordbok med nynorsk tyding*, Kristiania 1909.
- Jacquot, Jean: *Le luth et sa musique i Colloques internationaux du Centre national de la recherche scientifique. Sciences humaines. Neuilly-sur-Seine, 10-14 septembre 1957*, Paris 1958.
- Johnsson, Bengt: *Den danske skolemusiks historie indtil 173*, København 1973.
- Jonsson, Erik: *Oldnordisk ordbog ved det Kongelige nordiske oldskrift – selskab*, København 1863.
- Jonsson, Leif (red.): *Musiken i Sverige från forntid till stormaktstidens slut 1720*, Stockholm 1994.
- Kalkar, Otto: *Ordbog til det ældre danske sprog (1300 - 1700)*, bd. 1-4. Reprint Bergen 2000.
- Karker, Allan (red.): *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. XVIII, København 1974.
- Kiliaan, C.: *Etymologicum Teutonicae Linguae*, Antwerpen 1599.
- Kjær, I. & J.K. Sørensen (red.) *Peder Syv Danske Ordsproge 1682*. VII:1 & VII:2, København 1983.
- Knudsen, Gunnar: *Danmarks gamle personnavne. II. Tilnavne*, København 1949 – 53.
- Kongsted, Ole: *Musikhistoriographie und die dänische Hofmusik der nordischen Spätrenaissance. Ein Forschungsbericht*. Die Tonkunst Jg. 4, Nr. 2, s. 175 – 187, Lübeck 2010.

- Kongsted, Ole: *Musikhistoriografien og den danske hofmusik i den nordiske Senrenaissance. En forskningsberetning. I. Studia Musicologica Regionis Balticae I*, s. 231 – 251, København 2011.
- Kongsted, Ole: Utrykt manuskript om Benedictus de Drusina.
- Koudal, Jens Henrik: *For borgere og bønder – Stadsmusikantvæsenet i Danmark ca. 1660 – 1800*, København 2000.
- Köbler, Gerhard: *Althochdeutsches Wörterbuch*, Innsbruck 1993.
<http://www.koeblergerhard.de/ahdwbhin.html>.
- Köbler, Gerhard: *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*, 2010.
<http://www.koeblergerhard.de/Mittelniederdeutsch-HP/Einfuehrung-Mnd-eD-HP.htm>.
- Levy, Morten: *Den stærke slått*, Højbjerg 1974.
- Lexer, Matthias: *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*, Leipzig 1876.
- Lund, Troels: *Dagligt Liv i Norden*, bd. VI, København 1914 og 1969.
- Luther, Martin: *Biblia/ das ist/ die gantze Heilige Schrifft/ Deudsch*, Wittemberg 1534.
- Luther, Martin: *Biblia: Das ist : Die gantze Heilige Schrifft/ Deudsch/ Auff's new zugericht*, Wittemberg 1545.
- Lætus, Erasmus: *Rerum Danicarum Libri undecim. Friderici II. Potentissimi Danorum Regis nuptijs destinati*, Francoforti ad Moenvm 1573 ([i.e. 1574] LN 672 4° copy 2).
- Matthesius, Joh.: *Historien von deß Ehrwürdigen in Gott seligen theuren Manns Gottes D. Martin Luther...*, Nürnberg 1608.
- Matthesius, Joh.: *Oeconomia Oder Bericht/ wie sich ein Haußuatter halten sol*, Nürnberg 1561.
- Melefors, Evert & Dirch Wase (red.): *Ivar Axelsson Totts räkenskapsbok för Gotland 1485 - 1487. Acta eruditorum gotlandica 7*, Uddevalla 1991.
- Mitchell, T. C. & R. Joyce og D. J. Wiseman (udg.): *Notes on Some Problems in the Book of Daniel*. (s. 19 – 27), London 1965.
- Molbech, C: *Den danske ordbog*, bd. VII, København 1853.
- Molbech, C: *Nyt historisk Tidsskrift*, bd. IV, København 1852.
- Molde, Bertil: *Källorna till Christian III:s bibel 1550*, Lund 1949.
- Moth, Matthias ordbog 1680 - 1719. <http://mothsordbog.dk>. 2013.
- Mulvad, Johannes: *Omkring udgivelsen af "Balders Død"*. Dansk Årbog for Musikforskning X 1979, København 1980.
- Nielsen, E. & B. Noack: *Gads bibel leksikon*, bd. II, København 1982.
- Nielsen, Holger M. (red.): *Kvindes rosengaar*, København 1930.
- Nielsen, Oluf: *Kjøbenhavns Diplomatarium*, bd. I, København 1872.
- Nielsen, Oluf: *Kjøbenhavns Diplomatarium*, bd. IV, København 1879.
- Norlind, Tobias: *Bidrag till kanteleens historia*. Föreningen för svensk kulturhistoria. red. Sune Ambrosiani. Tidsskrift, bd. 6, Stockholm 1923.
- Norlind, Tobias & Emil Trobäck: *Kungl. Hovkapellets Historia 1526 – 1926*, Stockholm 1926.
- Nyerup, Rasmus: *Almindelig Morskabslæsning i Danmark og Norge igjennem Aarhundreder*, København 1816.
- Nyrop, C. (red.): *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen*, København 1899 – 1900.
- ONP Ordbog over det norrøne prosasprog, København 2000.
- Overskou, Thomas: *Den danske Skueplads, i dens historie, fra de første Spor af danske Skuespil indtil vor Tid*, København 1854.
- O'Dwyer, Simon: *Prehistoric Music of Ireland*, Gloustershire 2004.
- Panum, Hortense: *Middelalderens Strenginstrumenter og deres Forløbere i Oldtiden*, bd. 3, København 1915, 1928 og 1931.
- Panum, Hortense: *Illustreret Musikhistorie*, København 1905.
- Panum, Hortense: *Illustreret Musikleksikon*, København 1924.
- Pedersen, Christiern: *Uocabularium ad vsum dacorum ordine litterario cum eorum vulgari interpretatione diligenter et fideliter collectum*. Ordbog til brug for den danske ungdom, omhyggeligt og pålideligt samlet og opstillet i alfabetisk rækkefølge med oversættelse til folkesproget, Paris 1510.
- Pedersen, Christiern: *Alle Epistler og Euagelia som lesiss alle Søndage om aared...*, Paris 1515.
- Peetersen van Middelborch, Henrick: *Septem linguarum Latinae, Teutonicae, Gallicae, Hispanicae, Italicae, Anglica, Almanicae, dilucidissimus dictionarius mirum quam utilis nec dicam necessarius omnibus linguarum studiosis ...*, Antwerpen c. 1535.
- Pipping, Rolf: *Erikskrönikan*, Uppsala 1963.
- Pors, Mads: *Nomenclatvris romanis, recens Danice factis... Liber IV*, Frankfurt 1594.
- Rafn, Carl Christian (red.): *Fornaldar sögur norðrlanda eptir gömlum handritum, Bind 1. Hervarar saga ok Heidreks konúngs*. (nedsrevet 1694), København 1829.
- RedNordM Redogörelse för Nordiska museets utveckling och förvaltning År 1926, Stockholm 1927.
- Reenberg, Tøger: *Poetiske Skrifter. I – I*, København 1769.
- Reravius, Rasmus Hansen: *Oeconomia Eller Undervisning Huorledis en Husfader skal skicke sig/*, København

1571. (LN 1150 8° copy 1).
- Reravius, Rasmus Hansen: *Stormectigste Høybaarne Første oc Herre/ Her Frederich den Anden/ Danmarckis/ Norgis/ Vendis/ oc Gottis Konge: ... vor alleraadigste Herris Kroning 1559 ... oc Stormectigste Høybaarne Førstis oc Herris/ Her Frederichs/ Den Andens/ Danmarckis/ Norgis &c. Kongis: Oc Stormectigte Høybaarne Førstindis/ Frue Sophiæ/ Danmarchs/ Norgis &c. Dronnings/ Vor allernaadigste Heris oc Fruis Brøllups Historie...* 1572, København 1574. (LN 1386 8° copy 1).
- Reravius, Rasmus Hansen: *Vnge Karlis oc Drengis Spiel*, København 1571.
- Rietz, J.E.: *Ordbok öfver SVENSKA ALLMOGE – SPRÅKET*, Lund 1869.
- RIG. *Föreningen för svensk kulturhistoria tidskrift*, Lund 1923.
- Rotterdam, Erasmus: *Om Høffuiskhed i Børneseder ... En liden Bog. Cum interpretatione Danica, porro, & quibusdam Scholijs Longolij, & c.*, København 1623.
- Rotterdam, Erasmus: *De civilitate morum puerilium ... Om Høfviskhed i Børneseeder. En liden Bog. Cum interpretatione Danica, porro et quibusdam Scholiis Longolii*, København 1646.
- Rørdam, Holger: *Historiske kildeskrifter og bearbejdelser af Dansk historie især fra det 16. Aarhundrede*, bd. 2, København 1875.
- Rørdam, H.Fr.: *Ny Kirkehistoriske Samlinger*. Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, København 1869 – 71.
- Rösslin, Eucharius: *Rosengarten* 1513. Facsimile udgave med forord af Gustav Klein, München 1910.
- Sachs, Curt: *Reallexikon der Musikinstrumente*, Hildesheim 1964.
- Sachs, Curt: *Handbuch der Musikinstrumentenkunde*, Leipzig 1930.
- Salmen, Walter: *Der fahrende Musiker im europäischen Mittelalter*, Kassel 1960.
- Salmen, Walter: *Der Spielmann im Mittelalter*, Innsbruck 1983.
- Salmonsens konversationsleksikon, København 1927.
- SAOB Svenska Akademiens ordbok. 2005. <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>.
- Sascerides, Johannes: ... Regis Christiani filium Regem Fridericum secundum. Item historia de coronatione ..., København 1559 (LN 1440 4° copy 2).
- Sattler, Carl: *Handelsrechnungen des Deutsches Ordens*. Grossschäfferei Marienburg Rechnungsbuch vom Jahre 1417, Leipzig 1887.
- Schaeffner, André: *Les instruments de Musique i La Musique des origines a nos jours* (red.) N. Dufourcq, Paris 1946.
- Scherz, J.G & J.J. Oberlin: *Glossarium Germanicum Medii Aevi Potissimum Dialecti Suevicae*. Bd 2, Berlin 1784.
- Schieb, Gabriele & Theodor Frings (red.): *Heinric van Veldeke, Eneide*, Berlin 1964
<http://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=veld028enei01>.
- Schiller, K & A. Lübken: *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*, Bremen 1878.
- Schiørring, Nils: *Musikkens Historie i Danmark fra oldtid til 1750*, bd. I, København 1977.
- Schönberg, Johann Friedrich von: *Grillenvertreiber, Das ist: Neue Wunderbarliche Historien, seltzame abentheurliche Geschichten, Kauderwelsche Rathschläg und Bedencken So wol von den Witzenburgischen als auch Calecutischen Commissarien und Parlaments Herren unterschiedlich vorgenommen, beschlossen, und ins Werck gesetzt ... benebens Bruscambille Phantaseyen*, Franckfurt 1670.
- Sejdelin, H.C.P.: *Diplomatarium Flensborgense*. Samling af Aktstykker til Staden Flensborgs Historie indtil Aaret 1559, København 1865.
- Servilius, Johannes: *Dictionarium Triglotton, hoc est tribus linguis, Latina, Graeca, et ...*, Antwerpen 1560.
- Sevåg, Reidar: *Det gjaller og det læt*, Oslo 1973.
- Sjöberg, Henry. (red.): *Rommelpot – Trumpan*. Sörmandslåten, i Svenska Folkets Dansmusik Nr 2, Stockholm 1984.
- Skovgaard-Petersen, K. & P. Zeeberg: *Erasmus Lætus' skrift om Christian IVs fødsel og dåb (1577)*, København 1992.
- Skovgaard-Petersen, Karen (red. M. Alenius m.fl.): *Beskrivelser af Frederik d. 2. s kroning på dansk tysk og latin*. Latin og nationalsprog i Norden efter reformationen, København 1991.
- Smith, Henrik: *Libellus Vocum Latinarum*, København 1563.
- Sparr, Kenneth: *Lutan i Sverige – tiden intill 1520*. Svenska Gitarr och Luta Sällskapet 16/1983 nr. 2, s. 26 – 37.
- Sparr, Kenneth: *Lutan i Sverige – tiden 1520 - 1560*. Svenska Gitarr och Luta Sällskapet 19/1986 nr. 1, s. 18 – 36.
- Sparr, Kenneth: *Lutenists at the Royal Court of King Gustavus I of Sweden*, Stockholm 1998 (Updated 2010-05-26) http://www.tabulatura.com/SWECOURT.htm#_ftn1.
- Söderwall, K.F.: *Ordbok över Svenska medeltids – språket*, Lund 1894 – 1918.
- Tausen, Hans: *Pater noster, met en føye Forklaring, oc den LXXI. Psal., som er den hellige Kirckes euige Bøn, kortelig forklaret*, Wittemberg 1552 (LN 1566).
- Thrane, Carl: *Fra Hofviolonernes Tid*, København 1908.
- Thomander, J.H.: *Tankar och Löjen*, Stockholm 1876.

- Thomassen, Anne Liese: *Kvindens Rosengård*. Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen årg. 68, Upsala & Stockholm 1981.
- Tursen, Jon: *Vocabularius rerum: cum omnibus fere verbis singularum coniugationum, à Iona Turson olim ... fideliter collectus, Cum præfatione Nicolai Hemmingii, præterea adiecta sunt forensia ac seorsim sub unum titulum redacta*, København 1561.
- Unger, C.R. (udg.): *Karlamagnus saga ok kappu hans. Fortællinger om Keiser Karl Magnus og hans jævnninger i norsk bearbejdelse fra det trettende aarhundrede*, Christiania 1860.
- Urup, Henning: *Dans i Danmark: Danseformerne ca. 1600 til 1950*, København 2007.
- Vendel, Herman: *Ordbok över de östsvenska dialekterna*, Helsingfors 1904.
- Verwijs, E.: *Middelnederlandsch Woordenboek*, 's-Gravenhage 1916.
- Vries, Jan de: *Nederlands etymologisch woordenboek*, Leiden 1971.
- Walén, Stig: *Musikinstrumenttermer i äldre svenska Lexikon I. i: Svensk Tidskrift för Musikforskning* 30. årg., Stockholm 1948.
- Walén, Stig: *Musikinstrumenttermer i äldre svenska Lexikon II. i Svensk Tidskrift för Musikforskning* 31. årg., Stockholm 1949.
- Werckmeister, Andreas: *Hypomnemata Musica*, Quedlinburg 1697.
- Wernstedt, Wilh.: *Medicinsk terminologi*, Stockholm 1935.
- Wickram, Jörg: *Der Jungen Knaben Spiegel*, Strasburg 1554.
- Wright, Michael: *Penning the Air/ Looking for the origins of the name 'Jew's harp'*. 2003
http://www.facebook.com/note.php?note_id=67116088003.
- Wright, Rowland: *Dictionnaire des instruments de musique. Étude de Lexicologie*, London 1941.
- Zoëg, Geir Tómasson: *A Concise Dictionary of Old Icelandic*, Oxford 1910.
- Zwingli, Huldrych: *Die gantze Bibel der ursprünglichen Ebraischen und Griechischen waarheyt nach/ auff's aller treüwlichet verteüschet*, Zürich 1531 (Zürcher Bibel).
- Seddelarkiv i Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet.
- The Oxford English Dictionary 1989.
- <http://gammeldanskordbog.dk/>.
- <http://www.levendemusikhistorie.dk/instrumenterne.html>.
- <http://www.essentialvermeer.com/music/lute.html>.
- http://www.copenhagen.dk/dk/udgravninger/kongens_nytorv/den_lutspillende_musiker_er_en_kvinde/.